

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अग्रभूमि निर्माण

शान्ति कुमारी बिष्ट

परीक्षा क्रमाङ्क : २४००१८९/०६८/०६९

त्रि.वि.दर्ता क्रमाङ्क : ६-१-३४४-१२६-२०००

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा
शिक्षाअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको
शोधपत्र (नेपा.शि.५९८) पाठ्यांशको
प्रयोजनको लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

२०७८/२०२२

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अग्रभूमि निर्माण
शान्ति कुमारी बिष्ट, २०२२

प्रतिबद्धतापत्र

यस शोधपत्रमा प्रस्तुत गरिएका सामग्रीहरू कहीं कतैबाट नक्कल गरी साभार गरिएका होइनन् । यसका कुनै पनि अंश अन्य प्रयोजनका लागि कहीं कतै उपयोग र प्रकाशन भएका पनि छैनन् । अतः यो शोधपत्र नितान्त मौलिक भएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

.....
शान्ति कुमारी बिष्ट
शोधार्थी

मिति : २०७८/०८/१५

Dec, 01, 2021

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत 'डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अग्रभूमि निर्माण' शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्घाय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर (एम.एड.) तह द्वितीय वर्षको शोधपत्र (नेपा.शि.५९८) पाठ्यांशको प्रयोजनका निम्ति तयार पारिएको हो । सर्वप्रथम शोध प्रस्ताव लेखन र शोधकार्यका हरेक पक्षमा मलाई कुशल निर्देशन गर्नुहुने मेराआदरणीय शोध निर्देशक गुरु श्री सरोज दवाडीप्रति म हृदयदेखि नै सादर कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसै गरी शोध प्रस्ताव स्वीकृत गरी राय सुझाउ प्रदान गर्नुहुने आदरणीय विभागीय प्रमुख उपप्राध्यापक श्री बिन्दु वस्ती र विभागका अन्य गुरुहरूप्रति पनि कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यस क्रममा केही महिनाअघि मात्र दिवङ्गत हुनुभएका शोधनायक कृति डाँफेदूत खण्डकाव्यका रचनाकार स्व. मेदिनीनाथ सुवेदीप्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछु । उक्त कृति उपलब्ध गराई शोधकार्य गर्ने सुअवसर दिनुहुने उहाँकी सुपुत्री श्री गौरी सुवेदीप्रति पनि म कृतज्ञ छु ।

मलाई सानैदेखि अध्ययनका लागि प्रेरित गर्दै अघि बढाउनुहुने आदरणीय स्व. हजुरबुबा जोगमल बिष्ट, माता श्री धनादेवी बिष्ट र पिता श्री प्रताप बिष्टलाई हृदयदेखि नै प्रणाम गर्दछु । त्यसै गरी मेरो अध्ययनप्रति विशेष संवेदनशील भई शोधकार्यका लागि सामग्री व्यवस्थापन र लेखनका लागि अनकूल वातावरण निर्माण गरी हरतरहले योगदान पुऱ्याउनुहुने मेरा आदरणीय जीवनसाथी श्री मिक्मर दोर्जे मोक्तान, प्राज्ञिक उन्नयनका लागि सधैं प्रोत्साहन गर्नु हुने आदरणीय दाजु श्री रामबहादुर बिष्ट, व्यावहारिक व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने छोरी दीक्षा बिष्ट मोक्तान र समीक्षा बिष्ट मोक्तानलाई जीवनभर स्मरण गरिरहने छु । अन्त्यमा यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली भाषा शिक्षा विभाग सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : २०७८/०८/१५

Dec, 01, 2021

.....

शान्तिकुमारी बिष्ट

शोधार्थी

शोधसार

प्रस्तुत शोधपत्रमा खण्डकाव्यकार मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित डाँफेदूत खण्डकाव्य (दूतकाव्य) मा गरिएको अग्रभूमि निर्माणको अध्ययन गरिएको छ। शास्त्रीय छन्दमा रचित यस काव्यका विभिन्न श्लोकहरूमा प्रयुक्त अग्रभूमि निर्माणका मुख्य पक्ष विचलन र समानान्तरताको अध्ययनलाई मुख्य शोध समस्या बनाई समाधान गर्ने उद्देश्यले यो शोधकार्य गरिएको हो।

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि पुस्तकालयीय अध्ययनबाट प्राथमिक स्रोतका रूपमा डाँफेदूत खण्डकाव्य र द्वितीयक स्रोतका रूपमा शैलीविज्ञानका बारेमा लेखिएका पुस्तक, शोधपत्र र शोध निर्देशकका निर्देशनको उपयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ भने पूर्वकार्यको समीक्षाको सहयोगमा सैद्धान्तिक स्वरूप निर्धारण गरी उक्त सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन गरिएको छ। अग्रभूमि निर्माणको सैद्धान्तिक स्वरूपको निरूपण गर्ने क्रममा मूलतः निगमन तथा वर्णनात्मक विधि र तथ्यहरूको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नका लागि अंशतः आगमन विधिको उपयोग गरिएको छ। नेपाली दूतकाव्य परम्परामा ऐतिहासिक र महत्त्वपूर्ण मानिएको डाँफेदूत खण्डकाव्यको यस दृष्टिले अहिलेसम्म शोध अध्ययन नभएकाले प्रस्तुत शोधकार्य सान्दर्भिक तथा शैलीविज्ञान र डाँफेदूत खण्डकाव्यका बारेमा जिज्ञासा लिने जोसुकैले पनि यसबाट लाभ लिन सक्ने हुँदा यसको महत्त्व छ। पाँच अध्यायमा विभक्त यस शोधकार्यमा उक्त खण्डकाव्यको अध्ययन अग्रभूमि निर्माणबाहेक अन्य दृष्टिले गरिएको छैन।

शोधकार्यका आधारमा शोध्य कृतिमा अर्थतात्त्विक, ध्वनिप्रक्रियात्मक तथा व्याकरणिक विचलनअन्तर्गतको पदक्रम विचलनको अत्यधिक र सुन्दर प्रयोग गरिएको तथा लिङ्गगत, वचनगत, आदर, कारक, विभक्ति तथा भाषिका, कोशीय र प्रयुक्ति विचलनको सीमित प्रयोग भएको, त्यस्तै सीमित मात्रामा आन्तरिक समानान्तरता र बाह्य समानान्तरतामा वर्णगत समानान्तरताको अत्यधिक, शब्दगत समानान्तरताको पर्याप्त तथा पदावलीगत, वाक्यांशगत र वाक्यगत समानान्तरताको ज्यादै सीमित प्रयोग भएको पाइएको छ। उक्त विचलन र समानान्तरताको प्रयोग मुख्यतः छन्द तथा लयविधान र अभिव्यक्तिगत सौन्दर्य सृजनाको प्रयोजनका लागि गरिएको पाइन्छ। समग्रमा यो खण्डकाव्य अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले उन्नत रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

सङ्क्षेपीकृत रूप

पूरा रूप

उपप्रा.	उपप्राध्यापक
क्र.सं.	क्रमसङ्ख्या
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
नेपा.शि.	नेपाली शिक्षा
पृ.	पृष्ठ
प्रा.डा.	प्राध्यापक डाक्टर
वि.सं.	विक्रम संवत्
सं.	संस्करण
स्व	स्वर्गीय

विषय सूची

अध्याय एक : शोध परिचय	१-४
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्या कथन	२
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	२
१.४ शोधको सान्दर्भिकता र उपादेयता	३
१.५ शोधकार्यको सीमाङ्कन	३
१.६ शोधपत्रको रूपरेखा	३
अध्याय दुई : पूर्वकार्यको समीक्षा र शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक स्वरूप	५-२३
२.१ पूर्वकार्यको समीक्षा	५
२.१.१ पुस्तक समीक्षा	५
२.१.२ शोधपत्र समीक्षा	६
२.२ पूर्वकार्यको समीक्षाको उपादेयता	१०
२.३ शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक स्वरूप	११
२.३.१ शैलीविज्ञानको परिचय	११
२.३.२ शैलीविश्लेषण प्रक्रिया	१२
२.३.२.१ साहित्यिक संरचना	१३
२.३.२.२ भाषा संरचना	१४
२.३.२.३ शैली	१४
२.४ निष्कर्ष	२३
अध्याय तीन : अध्ययन विधि र प्रक्रिया	२४-२६
३.१ पृष्ठभूमि	२४
३.२ अध्ययनको ढाँचा	२४
३.३ सामग्री सङ्कलन	२४
३.३.१ प्राथमिक स्रोत	२४
३.३.२ द्वितीयक स्रोत	२४
३.४ जनसङ्ख्याको पहिचान	२५

३.५ नमुना छनोट	२५
३.६ सामाग्री निर्माण	२५
३.७ तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण प्रक्रिया	२५
अध्याय चार : व्याख्या तथा विश्लेषण	२७-६१
४.१ पृष्ठभूमि	२७
४.२ डाँफेदूत खण्डकाव्यमा विचलन	२७
४.२.१ अर्थतात्त्विक विचलन	२७
४.२.२ ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन	३१
४.२.३ व्याकरणिक विचलन	३४
४.२.४ कोशीय विचलन	४२
४.२.५ प्रयुक्ति विचलन	४५
४.२.६ भाषिका विचलन	४६
४.३ डाँफेदूत खण्डकाव्यमा समानान्तरता	४८
४.३.१ बाह्य समानान्तरता	४८
४.३.२ आन्तरिक समानान्तरता	५८
अध्याय पाँच : सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता	६२-६६
५.१ सारांश	६२
५.२ निष्कर्ष	६४
५.३ उपयोगिता	६५
५.३.१ नीतिगत उपउपयोगिता	६५
५.३.२ प्रयोगगत उपउपयोगिता	६६

तालिकासूची

तालिका सङ्ख्या १ : शैलीविश्लेषण प्रक्रिया

पृष्ठ

१३

चिह्नसूची

चिह्न	अर्थ
;	अर्धविराम
,	अल्पविराम
“ ”	कसैको प्रत्यक्ष उक्तिको उद्धरण गर्दा
...	केही अंश छोडिएको
	पूर्णविराम
?	प्रश्नवाचक
-	योजक
/	विकल्प, पर्याय
‘ ’	विशेष जोड दिँदा
:	व्याख्या/सापेक्ष
—	बाट
( )	पेटे टिप्पणी दिँदा

अध्याय एक

शोध परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

प्रस्तुत शोधपत्र 'डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अग्रभूमि निर्माण' विषयमा शोध अध्ययन गरी तयार पारिएको हो । डाँफेदूत (वि.सं.२०६७) खण्डकाव्य लमजुङ जिल्लामा जन्मेर त्यसैलाई कर्मभूमि बनाएका शिक्षण पेसामा संलग्न खण्डकाव्यकार तथा कवि मेदिनीनाथ सुवेदी (वि.सं. १९९७-२०७४) द्वारा रचना गरिएको हो । उनले शास्त्रीय खण्डकाव्य, कविता सङ्ग्रह र धेरै फुटकर कृतिको रचना गरेका छन् । यो खण्डकाव्य नेपाली साहित्य परम्परामा एकसफल र ऐतिहासिक महत्त्वको दूतकाव्य हो । शार्दूलविक्रीडित, मन्दाक्रान्ता, अनुष्टुप, शिखरिणी र उपजाति गरी पाँचवटा शास्त्रीय छन्दमा रचिएको यस कृतिको बाह्य संरचना शीर्षक र क्रमाङ्कबिनाको स्वागत सम्बन्धी चित्रसहितको एक श्लोकको खण्ड, शीर्षक र चित्रसहित तर क्रमाङ्कबिनाका तीन खण्ड र शीर्षक र क्रमाङ्कसहितका सैंतीसवटा खण्डका पद्यांशहरूबाट तयार भएको छ । प्रेमविवाह गरी बसोबास गर्दै आएका बेला आर्थिक समस्याका कारण आमा, पत्नी र बालक छोरोलाई छोडी परदेसिएको नायक मिठेलाई नायिका मिठीले आफ्ना विरहव्यथा डाँफे चरालाई दूत बनाई पठाएपछि नायक फर्केर आई पुनर्मिलन भएको आख्यान यस काव्यमा रहेको छ । युवाहरू विदेश पलायन भई घरपरिवार अस्तव्यस्त हुने गरेको वर्तमान नेपाली समाजको समसामयिक जटिल समस्याको जीवन्त चित्र उतारिएको तथा देशभक्तिको भावनाले ओतप्रोत यो काव्य शैलीविज्ञानअन्तर्गत अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले अध्ययनीय छ ।

विशेषतः प्रायोगिक भाषाविज्ञान र साहित्यिक समालोचनाका क्षेत्रमा विकसित शैलीविज्ञान आधुनिक विधा हो । यसले कुनै पनि कृति वा पाठको शैलीसम्बन्धी वस्तुपरक ढङ्गमा अध्ययन विश्लेषण गर्दछ । यसलाई कुनै पाठमा प्रयुक्त भाषिक अभिव्यक्तिको ढङ्गढाँचा वा तरिकाको अध्ययन विश्लेषण गर्ने वस्तुगत समीक्षाका रूपमा चिन्ने गरिन्छ । अग्रभूमि निर्माणलाई कुनै पाठ वा कृतिको शैलीवैज्ञानिक विश्लेषणको एक प्रमुख पद्धति मानिएको छ । यो (अग्रभूमि निर्माण) सर्वप्रथम चित्रकलाका क्षेत्रमा प्रयुक्त विषय हो तापनि पछि आएर यसलाई साहित्यिक समीक्षाका रूपमा पनि उपयोग गरिएको पाइन्छ । रचनाकारले आफ्नो

कृतिको अभिव्यक्तिगत शैली तथा ढाँचालाई नवीन, अनौठो, आकर्षक, विशिष्ट, मौलिक, प्रभावकारी र सुमधुर बनाउनका लागि उक्त कृतिका निश्चित ध्वनि, शब्द, पदावली, वाक्यांश, वाक्य र अर्थलाई विशेष जोड दिई अगाडि ल्याएर प्रयोग गर्नु नै वास्तवमा अग्रभूमि निर्माण हो । अग्रभूमि निर्माणका विचलन र समानान्तरता गरी दुई पक्ष हुन्छन् । नेपाली साहित्यको दूतकाव्य परम्परामा रचित डाँफेदूत खण्डकाव्यका बारेमा केही पक्ष र कोणबाट मात्र अध्ययन भएको यस सन्दर्भमा शैलीविज्ञानान्तर्गतको महत्त्वपूर्ण पक्ष अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले समेत यसको शोध अध्ययन हुनु आवश्यक छ । यसै आवश्यकतालाई पूर्ति गर्नका लागि शैलीविज्ञानको अग्रभूमि निर्माण पद्धतिलाई आधार मानेर डाँफेदूत खण्डकाव्यको शोध अध्ययन गरी यो शोधपत्र तयार पारिएको हो ।

१.२ समस्याकथन

खण्डकाव्यकार मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित डाँफेदूत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त शैलीवैज्ञानिक पद्धति अग्रभूमि निर्माणको अध्ययन विश्लेषण नै प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य समस्या हो । उपलब्ध सामग्रीको तथ्यगत र वस्तुगत विश्लेषण गरी यस मुख्य समस्याको समाधानमा पुग्नका लागि निम्नलिखित शोधप्रश्नहरू तयार पारिएका छन् :

- (क) डाँफेदूत खण्डकाव्यमा शैलीवैज्ञानिक विचलनको स्थिति के कस्तो छ ?
- (ख) डाँफेदूत खण्डकाव्यमा के कस्तो शैलीवैज्ञानिक समानान्तरता पाइन्छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त शैलीवैज्ञानिक अग्रभूमि निर्माणको अध्ययन गर्नु नै प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य हो । यस मुख्य उद्देश्यको प्राप्तिका लागि अन्य उद्देश्यहरू यसप्रकार निर्धारण गरिएका छन् :

- (क) डाँफेदूत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त शैलीवैज्ञानिक विचलनको स्थिति पत्ता लगाउनु,
- (ख) डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अपनाइएको शैलीवैज्ञानिक समानान्तरताको खोजी गर्नु ।

१.४ शोधको सान्दर्भिकता र उपादेयता

मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित देशभक्तिपूर्ण डाँफेदूत खण्डकाव्यका बारेमा केही शोध तथा अध्ययनहरू भए पनि शैलीवैज्ञानिक पद्धतिमध्ये अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले हालसम्म कहीं कतै शोध तथा अध्ययन गरिएको पाइँदैन । अतः नेपाली दूतकाव्य परम्परामा ऐतिहासिक महत्त्व रहेको उक्त काव्यको शैलीवैज्ञानिक अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले गरिएको यो अध्ययन नितान्तन वीन र मौलिक भएकाले यसको औचित्य र सान्दर्भिकताको पुष्टि हुन्छ । डाँफेदूत खण्डकाव्य र यसको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन तथा अग्रभूमि निर्माणका बारेमा जिज्ञासा राख्ने जोसुकैका लागि पनि प्रस्तुत शोधकार्य ज्ञानबद्धक, उपयोगी र महत्त्वपूर्ण भएकाले यसको उपादेयता रहेको पाइन्छ ।

१.५ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुतशोधकार्य मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित डाँफेदूत खण्डकाव्यको शैली वैज्ञानिक पद्धति अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले गरिएको अध्ययन विश्लेषणमा मात्र केन्द्रित छ । यसबाहेक अन्य कुनै सिद्धान्त, पद्धति र शैली विज्ञानका अन्य कोणबाट पनि यस काव्यको अध्ययन गरिएको छैन । यो नै यसको सीमा हो ।

१.६ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यबाट तयार हुन आएको यस शोधपत्रलाई व्यवस्थित, शृङ्खलित र सङ्गठित बनाउनका लागि यसप्रकारको रूपरेखामा प्रस्तुत गरिएको छ :

अध्याय एक : शोध परिचय

यस अध्यायमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याकथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको सान्दर्भिकता र उपादेयता, अध्ययनको सीमाङ्कन र शोधपत्रको रूपरेखा उपशीर्षकहरू रहेका छन् ।

अध्याय दुई : पूर्वकार्यको समीक्षा र सैद्धान्तिक स्वरूप

यस अध्यायमा पूर्वकार्यको समीक्षा र सैद्धान्तिक स्वरूप दुई उपशीर्षक रहेका छन् । पूर्वकार्यको समीक्षाअन्तर्गत पुस्तक समीक्षा र शोध समीक्षालाई पनि छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकमा

प्रस्तुत गरिएको छ भने सैद्धान्तिक स्वरूपअन्तर्गत शैलीविज्ञानको परिचय र शैलीविश्लेषण प्रक्रियाका विभिन्न उपशीर्षकहरू रहेका छन् ।

अध्याय तीन : अध्ययन विधि र प्रक्रिया

यस अध्यायमा पृष्ठभूमि, सामग्री सङ्कलन र तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण प्रक्रियाका उपशीर्षकहरू रहेका छन् । सामग्री सङ्कलनअन्तर्गत पनि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोत उपशीर्षकहरू रहेका छन् भने तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण प्रक्रिया उपशीर्षकअन्तर्गत शोध अध्ययनका क्रममा अपनाइएका विधि र प्रक्रियाहरू उल्लेख गरिएका छन् ।

अध्याय चार : व्याख्या तथा विश्लेषण

यस अध्यायमा पृष्ठभूमि, डाँफेदूत खण्डकाव्यमा विचलन र डाँफेदूत खण्डकाव्यमा समानान्तरताका मुख्य शीर्षकहरू रहेका छन् । विचलनअन्तर्गत अर्थतात्त्विक विचलन, ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन, व्याकरणिक विचलन, कोशीय विचलन, प्रयुक्तिविचलन र भाषिका विचलन उपशीर्षकहरू रहेका छन् । व्याकरणिक विचलन अन्तर्गत पदक्रम, लिङ्गगत, वचनगत, कारक र विभक्ति विचलनका उपशीर्षकहरू रहेका छन् । त्यस्तै समानान्तरता अन्तर्गत बाह्य समानान्तरता र आन्तरिक समानान्तरता दुई उपशीर्षक रहेका छन् । बाह्य समानान्तरतामा पनि वर्णगत, शब्दगत, पदावलीगत, वाक्यांशगत र वाक्यगत समानान्तरताका उपशीर्षकहरू रहेका छन् ।

अध्याय पाँच : सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

यस अध्यायमा सारांश, निष्कर्ष र उपयोगितालाई छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ । सारांश अन्तर्गत सबै अध्यायमा भएका कुराहरूलाई सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ भने निष्कर्ष अन्तर्गत चौथो अध्यायका उपलब्धिहरूलाई बुँदागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी उपयोगितालाई पनि नीतिगत र प्रयोगगत गरी छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्यायको समाप्तिपछि सन्दर्भ सामग्री सूची र शोधार्थीको व्यक्तिवृत्तलाई अन्त्यमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय दुई

पूर्वकार्यको समीक्षा र शैलीवैज्ञानको सैद्धान्तिक स्वरूप

२.१ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत शोधकार्य डाँफेदूत खण्डकाव्यको अग्रभूमि निर्माणको अध्ययनमा केन्द्रित भएकाले उक्त खण्डकाव्य र शैलीविज्ञान तथा यसअन्तर्गतको अग्रभूमि निर्माण पद्धतिका बारेमा पुस्तक र शोधपत्रमा यसअगि उल्लेख गरिएका कुराहरूलाई नै पूर्वकार्य मानिएको छ । यस सन्दर्भमा उक्त पूर्वकार्यहरूको समीक्षाबाट प्रस्तुत शोधकार्यलाई स्पष्ट मार्गदर्शन हुने भएकाले तिनलाई पुस्तक समीक्षा र शोध समीक्षा गरीछुट्टाछुट्टै उपशीर्षकमा कालक्रमअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१.१ पुस्तक समीक्षा

शर्मा (२०४८) द्वारा लिखित *शैलीविज्ञान* पुस्तकमा शैली, शैलीविज्ञान, यसको परिभाषा, स्वरूप, विश्लेषण प्रक्रिया, कृतिको भाषिक तथा साहित्यिक संरचना, शैलीविज्ञानको क्षेत्र आदिका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा उल्लेख भएका यी कुराहरू प्रस्तुत शोधकार्यसँग सम्बन्धित र अत्यन्त महत्त्वपूर्ण आधार बनेका छन् । शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्षको उल्लेख गरी केही कृतिहरूको शैलीको विश्लेषणसमेत गरिएको उक्त पूर्वकार्यभन्दा प्रस्तुत शोधकार्य कृतिगत तथा प्रायोगिक दृष्टिले विशिष्ट र भिन्न छ, तापनि उक्त पूर्वकार्यबाट शैलीविज्ञानको परिचय र यसको विश्लेषण प्रक्रियाको सैद्धान्तिक आधारको सहयोग लिएर शोध्य कृतिको अग्रभूमि निर्माणको विश्लेषण गरिएको छ ।

अधिकारी (२०६५) द्वारा लिखित *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान* पुस्तकमा शैलीविज्ञानको परिचय, विकासक्रम, प्रकार र शैलीको विश्लेषण प्रक्रियाका बारेमा पनि विवेचना गरिएको छ । शैलीवैज्ञानिक पद्धतिअन्तर्गत अग्रभूमि निर्माणका बारेमा उल्लेख गरिएको उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधको मूल विषयसँग सम्बन्धित र महत्त्वपूर्ण छ । प्रस्तुत प्रायोगिक शोधकार्य सैद्धान्तिक पक्षमा सीमित उक्त पूर्वकार्यभन्दा केही भिन्न प्रकृतिको छ, तापनि त्यस पूर्वकार्यमा उल्लेख गरिएका विचलन र समानान्तरताका प्रकारको आधार लिई यस शोधकार्यमा शोध्य कृतिको विश्लेषण गरिएको छ ।

ढकाल (२०६६) द्वारा लिखित *सामान्य भाषाविज्ञान* पुस्तकमा शैलीविज्ञानको परिचय, प्रकार र यसको विश्लेषण प्रक्रियाका बारेमा चर्चा गरिएको छ । शैलीविज्ञानको सिद्धान्तका बारेमा उल्लेख गरिएको उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यको मूल विषयसँग सम्बन्धित छ । डाँफेदूत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अग्रभूमि निर्माणको प्रायोगिक विश्लेषणमा केन्द्रित प्रस्तुत शोधकार्य त्यस सैद्धान्तिक पूर्वकार्यभन्दा केही भिन्न रहेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा अग्रभूमि निर्माणको विश्लेषण गर्दा आवश्यक पर्ने सैद्धान्तिक स्वरूपको निरूपणका लागि उक्त पूर्वकार्य उपयोगी आधार बनेको छ ।

नेपाल (सन् २००९) द्वारा लिखित *शैलीविज्ञान* नामक पुस्तकमा शैलीविज्ञानका सैद्धान्तिक पक्ष, त्यसको इतिहास र परम्पराका बारेमा विवेचना गरिएको छ । उक्त सैद्धान्तिक अध्ययन प्रस्तुत शोधकार्यअन्तर्गत गरिएको अग्रभूमि निर्माणसम्बन्धी विश्लेषणको प्रायोगिक अध्ययनभन्दा केही भिन्न भए पनि महत्त्वपूर्ण र सम्बन्धित रहेको छ । उक्त सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययनले प्रस्तुत शोधकार्यअन्तर्गत गरिएको डाँफेदूत खण्डकाव्यको विचलन र समानान्तरताका साक्ष्यको खोजी र विश्लेषण कार्यमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

ढकाल (२०६७/२०६८) द्वारा लिखित *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम* नामक पुस्तकको शैलीविज्ञान शीर्षकअन्तर्गत शैलीविज्ञानको परिचय, परिभाषा, शैलीविज्ञानका प्रकार, यसको विकास आदिका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्षका बारेमा उल्लेख गरिएको उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यसँग सम्बन्धित छ । उक्त पूर्वकार्यको सैद्धान्तिक अध्ययनभन्दा प्रस्तुत शोधकार्य अग्रभूमि निर्माणको प्रायोगिक अध्ययनसँग सम्बन्धित भएकाले केही भिन्न रहेको छ, तापनि उक्त पूर्वकार्यको सैद्धान्तिक सहयोग लिएर प्रस्तुत शोधकार्यअन्तर्गत अग्रभूमि निर्माणको मूल प्रयोजन ठम्याई विश्लेषण गरिएको छ ।

२.१.२ शोधपत्र समीक्षा

दाहाल (२०६१) द्वारा *नरेन्द्रदाइ उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन* शीर्षकमा सम्पन्न गरिएको शोधमा चरित्रचित्रण र भाषिक चयनका आधारमा नरेन्द्रदाइ उपन्यासको विश्लेषण गर्नुलाई प्रमुख उद्देश्य बनाइएको छ । उक्त पूर्वकार्यमा भाषिक चयन, विचलन र समानान्तरताका आधारमा उक्त कृति मौलिक रहेको निष्कर्ष दिइएको छ । उपन्यासको

शैलीवैज्ञानिक अध्ययनमा केन्द्रित उक्त अध्ययन प्रस्तुत शोधकार्यसँग सम्बन्धित र निकट भए तापनि प्रस्तुत शोधकार्य खण्डकाव्यमा आधारित भएकाले विधातात्त्विक र कृतिगत दृष्टिले उक्त पूर्वकार्यभन्दा भिन्न छ । प्रस्तुत शोधकार्यअन्तर्गत अग्रभूमि निर्माणको विश्लेषणको आधार तयार गर्ने क्रममा उक्त पूर्वकार्यले विशेष सहयोग पुऱ्याएको छ ।

पौडेल (२०६१) द्वारा *रूपमती उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य गरिएको छ । उक्त पूर्वकार्यमा रूपमती उपन्यासको संरचनात्मक पक्ष, चयन, विचलन र समानान्तरताका आधारमा विश्लेषण गर्नुलाई मूल उद्देश्य बनाइएको छ । त्यस पूर्वकार्यमा उपन्यासको आदि, मध्य र अन्त्य गरी कथानकका तीन अवस्था रहेको, गौण पात्रहरूको प्रयोग गरिएको तथा सहज र सरल भाषाशैलीको प्रयोग भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त पूर्वकार्य शैलीको वैज्ञानिक अध्ययनमा केन्द्रित भएकाले केही मिल्दोजुल्दो भए पनि डाँफे खण्डकाव्यको विश्लेषणमा आधारित प्रस्तुत शोधकार्य विधागत र कृतिगत दृष्टिले भिन्नसमेत रहेको छ । उक्त पूर्वकार्यबाट प्रस्तुत शोध अध्ययनमा समस्या कथनलाई उल्लेख गर्ने क्रममा केही सहयोग लिइएको छ ।

धमला (२०६५) द्वारा *समानान्तर आकाश उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य गरिएको पाइन्छ । यसमा उक्त उपन्यासको कथानक र चरित्रका आधारमा शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण गर्नुलाई मुख्य उद्देश्य बनाइएको छ । समानान्तर आकाश उपन्यासमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र भर्त्सा शब्दहरूको बढी प्रयोग भएको तथा अल्पविराम र प्रश्न चिह्नको पनि प्रयोग भएको निष्कर्ष त्यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्य शैलीवैज्ञानिक अग्रभूमि निर्माणको विश्लेषणमा आधारित भएकाले उक्त पूर्वकार्यसँग निकट हुँदाहुँदै पनि भिन्नसमेत रहेको छ । उक्त पूर्वकार्यबाट प्रस्तुत अध्ययन अन्तर्गत सामग्री सङ्कलनका लागि केही सहयोग पुगेको छ ।

कोइराला (२०६८) द्वारा *अनुराधा उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधपत्र तयार पारिएको छ । उक्त शोधकार्यमा पात्रहरूको शैलीवैज्ञानिक वर्गीकरण र विश्लेषण गर्नु तथा भाषिक चयन, विचलन तथा समानान्तरताका आधारमा शोध उपन्यासको विश्लेषण गर्नुलाई मुख्य उद्देश्य बनाइएको छ । उक्त पूर्वकार्यमा चयन, विचलन र समानान्तरताका आधारमा अनुराधा उपन्यास उत्कृष्ट रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । शैलीवैज्ञानिक अध्ययनमा आधारित उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यसँग केही मिल्दोजुल्दो भए पनि विधा र

कृतिगत दृष्टिले भिन्न रहेको छ । उक्त पूर्वकार्यबाट प्रस्तुत शोधकार्यअन्तर्गत अग्रभूमि निर्माणको विश्लेषणको ढाँचा तय गर्ने कार्यमा सहयोग लिइएको छ ।

लुइटेले (२०६९) द्वारा *भैरव अर्यालका निबन्धको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त शोधको मुख्यउद्देश्य भैरव अर्यालका निबन्धको शैलीवैज्ञानिक दृष्टिले भाषिक संरचनाको खोजी गर्नु रहेको छ । अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले कोशीय, व्याकरणिक, अर्थतात्त्विक एवम् प्रयुक्तिगत विचलनको बढी प्रयोग गरिएकाले शोधय निबन्धको भाषिक संरचना सन्तुलित भएको निष्कर्ष उक्तपूर्वकार्यमा निकालिएको छ । अग्रभूमि निर्माणको विश्लेषणमा आधारित उक्त पूर्वकार्यको प्रस्तुत शोधकार्यभन्दा विधागत तथा कृतिगत दृष्टिले केही भिन्न रहे पनि यस शोधकार्य अन्तर्गत निष्कर्ष लेखनमा सहयोग लिइएको छ ।

भण्डारी (२०७०) द्वारा *मातेको मान्छेको भाषण : मध्यरातको सडकसित कविताको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन* शीर्षकमा गरिएको शोधकार्य भाषा संरचना, चयन, विचलन र समानान्तरताको विश्लेषण गर्ने उद्देश्य लिइएको छ । त्यस अध्ययनमा कोशीय र भाषिका विचलन नपाइएको तथा ध्वनिप्रक्रियात्मक, लेख्यप्रक्रियात्मक, व्याकरणिक, अर्थतात्त्विक, अन्तरभाषिक विचलन र सादृश्यको प्रयोग सोद्देश्यपूर्ण तरिकाले गरिएकाले उक्त कविताकृति शक्तिशाली बनेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । कविताको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गरिएको उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यसँग निकट छ तापनि कविताको उपविधा र कृतिगत आधारमा भिन्नसमेत रहेको छ । उक्त पूर्वकार्यबाट प्रस्तुत शोधकार्यको शोधय कृति डाँफेदूत खण्डकाव्यकामा भएका विचलन र समानान्तरताका साक्ष्यलाई प्रस्तुत गरी विश्लेषण गर्नका लागि सहयोग लिइएको छ ।

कार्की (२०७१) द्वारा *यमपुरीको महल उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । उक्त पूर्वकार्यमा शोधय उपन्यासको कथानक, पात्र, भाषिक चयन, विचलन र समानान्तरताको विश्लेषण गर्नुलाई मूल उद्देश्य बनाइएको छ । अध्ययन विश्लेषण पश्चात् उक्त उपन्यासको विषयवस्तु नवीन ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको, नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा नौलो आयाम थपिएको र पाठक तथा समालोचकलाई अर्को ढोका खोलिदिएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । शैलीवैज्ञानिक अध्ययनमा आधारित उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यसँग सम्बन्धित भएर पनि कृति र विधागत दृष्टिले भिन्नसमेत रहेको

छ । उक्त शोधबाट प्रस्तुत शोधअन्तर्गत अध्ययन विधि र प्रक्रियाको उल्लेख गर्ने क्रममा आधार प्राप्त भएको छ ।

मिश्र (२०७३) द्वारा *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा अग्रभूमिकरण* शीर्षकको शोधपत्र तयार पारिएको छ । घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे, कवितासङ्ग्रहका कवितामा विचलन र समानान्तरताको खोजी गर्ने उद्देश्य लिएको उक्त पूर्वकार्यमा अर्थतात्त्विक विचलन र व्याकरणिक विचलनको विशेष प्रयोग भएको तथा अन्य विचलनको कम प्रयोग भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । कविताकै अग्रभूमिकरणको विश्लेषण गरिएको उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यसँग मिल्दोजुल्दो भए पनि कृतिगत र उपविधागत दृष्टिले भिन्नसमेत रहेको छ । उक्त पूर्वकार्यबाट प्रस्तुत शोधकार्यअन्तर्गत गरिएको विचलन र समानान्तरता पहिल्याउने प्रक्रियामाविशेष सहयोग पुगेको छ ।

पोखरेल (२०७२) द्वारा *माउसुली कथाको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन* शीर्षकमा शोधपत्र तयार पारिएको छ । शोध कृतिमा भएका चयन, विचलन र समानान्तरताको विश्लेषणलाई उद्देश्य बनाइएको उक्त शोधमा चयनको अवस्था उत्कृष्ट नरहेको, ध्वनिप्रक्रियात्मक र अर्थतात्त्विक विचलन त्यति नभेटिएको तर आन्तरिक समानान्तरता चाहिँ सशक्त रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । शैलीवैज्ञानिक अध्ययन नै भएकाले उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यसँग केही निकट हुँदा हुँदै पनि विधागत र कृतिगत आधारमा भने भिन्न रहेको पाइन्छ । यस शोध अध्ययनमा विचलन र समानान्तरताका साक्ष्यको पुष्टि गर्ने कार्यमा त्यसबाट केही सहयोग प्राप्त भएको छ ।

बखेल (२०७३) द्वारा *आमा कथा सङ्ग्रहका कथाहरूमा अग्रभूमिकरण* शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । कृष्ण धरावासीद्वारा लिखित आमा कथा सङ्ग्रहका कथाहरूमा भएका विचलन र समानान्तरताको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले गरिएको उक्त पूर्वकार्यमा अर्थतात्त्विक र व्याकरणिक विचलनको धेरै प्रयोग भएको तथा ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन, भाषिका विचलन र कोशीय विचलनको कम प्रयोग भएको, समानान्तरतामध्ये वर्णगत समानान्तरता सबैभन्दा बढी र शब्दगत समानान्तरता पर्याप्त प्रयोग भएको तथा बाह्य समानान्तरताका तुलनामा आन्तरिक समानान्तरताको कम प्रयोग भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । अग्रभूमिकरणको अध्ययनमा आधारित उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यसँग प्रत्यक्ष रूपमै सम्बन्धित छ । विधागत र कृतिगत दृष्टिले प्रस्तुत शोधकार्य उक्त

पूर्वकार्यभन्दा भिन्न छ तापनि विचलन र समानान्तरताको खोजी गर्ने कार्यमा त्यसबाट सहयोग लिइएको छ ।

पोखेल (२०७४) द्वारा गौरी खण्डकाव्यमा अग्रभूमि निर्माण शीर्षकअन्तर्गत शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । गौरी खण्डकाव्यमा भएका विचलन र समानान्तरता पहिल्याउने उद्देश्यले गरिएको उक्त पूर्वकार्यमा शोध्य कृतिमा अर्थतात्त्विक, ध्वनिप्रक्रियात्मक र पदक्रम विचलन अत्यधिक र कारक, विभक्ति, भाषिका, कोशीय तथा प्रयुक्ति विचलन सीमित मात्रामा, त्यसै गरी सीमित मात्रामा आन्तरिक समानान्तरता र बाह्य समानान्तरतामा वर्णगत समानान्तरता अत्यधिक, शब्दगत समानान्तरता पर्याप्त तथा पदावलीगत, वाक्यांशगत र वाक्यगत समानान्तरता ज्यादै सीमित मात्रामा प्रयोग भएको, विचलन तथा समानान्तरताको प्रयोग मुख्यतः लयविधान र अभिव्यक्तिगत सौन्दर्य सृजनाको प्रयोजनका लागि गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यका लागि उपविधागत र अध्ययनको विषयका दृष्टिले निकट र निकैमहत्त्वपूर्ण रहेको छ । कृतिगत दृष्टिले भिन्न भए पनि उक्त पूर्वकार्यबाट प्रस्तुत शोधकार्यअन्तर्गत उद्देश्य निर्धारण, सीमाङ्कन, सामग्रीको विश्लेषण तथा निष्कर्ष लेखनका लागि विशेष सहयोग लिइएको छ ।

उल्लिखित पूर्वकार्यको समीक्षाबाट सैद्धान्तिक र प्रायोगिक पक्षको सहयोग लिई प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । ती सबै पूर्वकार्यभन्दा यो शोधकार्य अझ गहन तथा विधागत र कृतिगत दृष्टिले विशिष्ट र मौलिक बन्न गएकोछ ।

२.२ पूर्वकार्यको समीक्षाको उपादेयता

पूर्वकार्यको समीक्षाले सम्बन्धित विषयमा त्यसभन्दा अघि प्राप्त भएका उपलब्धिको रेखाङ्कन गर्नुका साथै अध्ययन विधि, ढाँचा निर्धारणमा पनि उपयोगी रहन्छ । यस विषयमा के कति अध्ययन सम्पन्न गरियो र अब के कस्ता विषयमा अनुसन्धान गरिनु आवश्यक छ भन्ने कुरा पनि पूर्वकार्यको अध्ययन मार्फत् स्पष्ट हुन सकिन्छ । यसबाट के, कहाँ, कसरी र कस्ता वर्गहरूप्रति खोज अनुसन्धान गरिएको छ र के कस्तो निष्कर्ष एवम् उपलब्धि रहेछन् भन्ने कुरामा प्रष्ट भएको देखिन्छ । पूर्वकार्यको समीक्षाको उपादेयतालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) पूर्वकार्यको समीक्षाले समस्या निक्यौल गर्न, विश्लेषण गर्न सहयोग पुग्दछ ।

- (ख) पूर्वकार्यको समीक्षाले अनुसन्धानको शीर्षक छनोट र उद्देश्यहरूको निर्धारण गर्न पनि सहयोग गर्दछ ।
- (ग) पूर्वकार्यको समीक्षाले सम्बन्धित विषयमा के कस्तो अध्ययन विधि अपनाउँदा अभि विश्वसनीय र वैद्य बनाउन सकिन्छ भन्ने कुरामा समेत सहयोग गर्दछ ।
- (घ) पूर्वकार्यको समीक्षा अनुसन्धान उपलब्धीमूलक बनाउन, नवीन धारणा खोजी गर्न र नयाँ सिद्धान्तको प्रतिपादनमा सहयोगी हुन्छ ।
- (ङ) सम्बन्धित अध्ययन विश्लेषण गर्न र अनुसन्धानका सम्भावित क्षेत्र पत्ता लगाउन उपयोगी हुन्छ ।

२.२ शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक स्वरूप

मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित 'डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अग्रभूमि निर्माण' शीर्षकको अध्ययनमा केन्द्रित प्रस्तुत शोधपत्र शैलीवैज्ञानिक सिद्धान्तमा आधारित छ । अतः यस सन्दर्भमा शैलीवैज्ञानिक अध्ययन पद्धति र यसको विश्लेषण पक्रियाका बारेमा सङ्क्षेपमा उल्लेख गर्नु आवश्यक छ ।

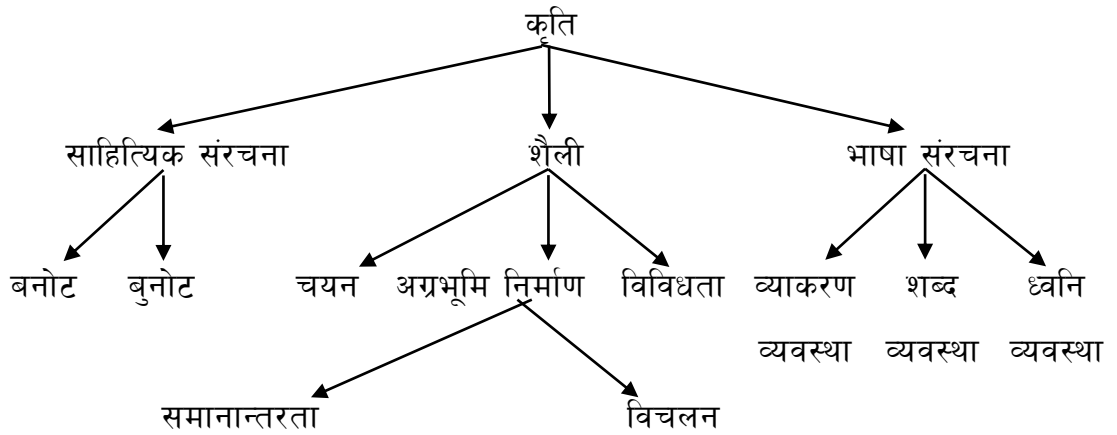
२.२.१ शैलीविज्ञानको परिचय

नेपाली भाषामा प्रयुक्त शैली शब्द संस्कृत भाषाको शील् (शी+लक्) धातुबाट शील हुँदै विकसित भएको हो । प्राचीनकालमा शील शब्दले अञ्जन विद्याका देवता, एकाग्र हुनु वा अभ्यास हुनु र स्वभावलाई बुझाएको पाइन्छ । अहिले शैली शब्दले विषयवस्तुअनुकूलको भाव व्यक्त हुने अभिव्यक्तिको ढङ्गढाँचालाई बुझाएको छ । यस शब्दका लागि अङ्ग्रेजीमा स्टाइल शब्दको प्रयोग गरिन्छ जुन ल्याटिन भाषाको स्टिलस (मैनमाथि लेख्न बनाइएको हाड वा धातुको कलमको अर्थ बुझाउने) शब्दबाट विकसित भएको हो । अहिले पनि उक्त स्टाइल शब्दले भावाभिव्यक्तिको पद्धति वा बोलाइ र कुराकानीको ढङ्गढाँचा र तरिकालाई बुझाउँछ । शैलीको अर्थका लागि संस्कृत काव्यशास्त्रमा रीति शब्दको प्रयोग भए तापनि प्रस्तुत सन्दर्भमा प्रयोग भएको शैली पाश्चात्य जगत्मा विकसित आधुनिक शैलीविज्ञानसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

शैलीको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एक शाखा शैलीविज्ञान साहित्यिक समालोचनाको नवीन विधाका रूपमा देखापरेको भाषावादी सिद्धान्त र पद्धति हो । यसले कुनै साहित्यिक पाठको काव्यभाषाका आधारमा त्यसमा प्रयुक्त शैलीको व्यवस्थित तरिकाले वर्णन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दछ । यो भाषाका माध्यमबाट गरिने वस्तुनिष्ठसमालोचना प्रणाली हो । मूल प्रकृति भाषावैज्ञानिक भएर पनि यसले आफ्नो प्रयोजनका लागि साहित्यशास्त्रलाई उपयोग गर्दछ । शैलीविज्ञानले सामान्य अर्थमा शैलीको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई बुझाए पनि विशिष्ट रूपमा शैलीविज्ञानले भाषाका माध्यमबाट गरिने वस्तुनिष्ठ आलोचना प्रणालीलाई बुझाउँछ (ढुङ्गेल र दाहाल, २०५८ पृ.१२९) यसले साहित्यिक कृतिलाई एक भाषिक प्रतीक मान्दछ । घनश्याम नेपालका अनुसार शैलीविज्ञानले प्रत्येक सिद्धो साहित्यिक पाठलाई कला प्रतीकका रूपमा राखेर हेर्दछ (२००९, पृ.११२) । साहित्यिक कृतिमा अन्तर्निहित सौन्दर्यको खोजी गर्ने हुनाले यसलाई सौन्दर्यशास्त्रसँग पनि नजिक मानिएको छ । हरेक साहित्यिक कृतिह?का बाह्य (संरचना/रूप) तथा आन्तरिक (कथ्य/अर्थ) गरी दुई पक्ष हुन्छन् । शैलीविज्ञानले कुनै पाठ वा साहित्यिक कृतिको रूप वा संरचनाको विश्लेषण गर्दै कथ्यमा प्रवेश गरेर त्यस पाठमा अन्तर्निहित सौन्दर्य पक्षको उद्घाटन गर्नुका साथै त्यो प्रतिफलित हुने प्रयोजनलाई साबित गर्ने प्रयास गर्दछ । अतः यसलाई भाषाविज्ञान र साहित्यशास्त्रको मिलनविन्दु मानिएको छ ।

२.२.२ शैलीविश्लेषण प्रक्रिया

मूलतः भाषाका माध्यमबाट गरिने मानवीय भाव, विचार तथा अनुभूति आदिको सौन्दर्यपूर्ण अथवा कलात्मक अभिव्यक्ति नै साहित्य हो । यही साहित्यलाई भाषिक कलाको प्रतीक मानेर शैलीविज्ञानले कृतिको बाह्य पक्षबाट अध्ययन सुरु गरी त्यसको आन्तरिक पक्षको विश्लेषण गर्दै सौन्दर्यको उद्घाटन र मर्मबोध गराई कृति प्रतिफलित हुने प्रयोजनलाई समेत सिद्ध गर्दछ । शैलीविज्ञानको विश्लेषण भाषा संरचना, शैली र साहित्यिक संरचना गरी तीन तहमा गरिन्छ । मोहनराज शर्माले यसको संरचनाको विश्लेषण प्रक्रियालाई यसरी देखाएका छन् :

रेखाचित्र सङ्ख्या १ : शैलीविश्लेषण प्रक्रिया (पृ. ८)

२.२.२.१ साहित्यिक संरचना

हरेक साहित्यिक कृतिको आफ्नै विशिष्ट संरचना हुन्छ । यसको संरचनालाई बनोट र बुनोट गरी दुई पक्षबाट विवेचना गरिन्छ ।

२.२.२.१.१ बनोट

साहित्यिक कृतिभित्र रहेका स-साना घटक वा तत्वहरू बिचको आपसी संयोजनबाट बनेको यसको सिङ्गो रूपलाई बनोट भनिन्छ । अमूर्त प्रकृतिको यो कृतिको समग्र प्रभावसँग सम्बन्धित हुन्छ । शैलीविज्ञानले कृतिको विश्लेषण यही बनोटबाट सुरु गर्छ र बुनोटसम्म पुग्दछ ।

२.२.२.१.२ बुनोट

बनोटअन्तर्गत रहेका ससाना संरचक वा घटकहरूको कार्य र ती बिचको अन्तर्सम्बन्धलाई बुनोट भनिन्छ । यो कृतिको बाह्य स्वरूपसँग सम्बन्धित हुन्छ । यो मूर्त प्रकृति हुन्छ र यसले कृतिको समग्र प्रभावलाई नभई खण्डात्मक प्रभावलाई दर्साउँछ । यो वस्तु, छन्द, अलङ्कार, बिम्ब, प्रतीक, घटना, चरित्र आदि अङ्ग र उपाङ्गबाट बन्दछ ।

२.२.२.२ भाषा संरचना

जुनसुकै कृतिको पनि भाषिक संरचना हुन्छ । भाषा कृतिको आधार सामग्री हो । कृतिको भाषिक संरचनाका एकाइहरू तहगत वा सोपानक्रममा अन्वित भएर रहेका हुन्छन् । कृतिको भाषिक संरचनाका मुख्यतः तीन तह हुन्छन् ।

२.२.२.२.१ व्याकरण व्यवस्था

व्याकरणलाई भाषाको माथिल्लो तथा अभिव्यक्तिको महत्त्वपूर्ण व्यवस्था मानिन्छ । यसअन्तर्गत रूपिमदेखि वाक्यसम्मका सबै कुराहरू (भाषा तत्त्व समेत) रहेका हुन्छन् । वाक्य नै व्याकरण व्यवस्थाको मूल आधार हो । पदावली र उपवाक्य पनि यसैअन्तर्गत पर्दछन् ।

२.२.२.२.२ शब्द व्यवस्था

भाषामा शब्दको विशेष भूमिका रहेको हुन्छ । यो वाक्य, उपवाक्य र पदावलीभन्दा तल्लो भाषिक एकाइका रूप हो । भाषाको मध्य तहमा पर्ने यो केन्द्रीय एकाइ पनि हो । शब्द व्यवस्थाअन्तर्गत रूपिम, शब्दभण्डार, शब्दको व्युत्पादन, रूपायन र अर्थसम्बन्धी कुराहरू पर्दछन् ।

२.२.२.२.३ ध्वनि व्यवस्था

यो भाषाको सबैभन्दा तल्लो एकाइ तथा कृतिको आधार वा कच्चा सामग्री हो । ध्वनिबाट वर्ण र अक्षरको निर्माण हुने हुँदा तिनको विश्लेषणपनि ध्वनि व्यवस्था अन्तर्गत गरिन्छ । ध्वनिको सम्बन्ध अर्थसँग हुँदा तर यसबाट बन्ने वर्ण अर्थभेदक हुन्छ । यसअन्तर्गत खण्डीय र खण्डेतर तथा स्वर र व्यञ्जन ध्वनिको अध्ययन गरिन्छ ।

२.२.२.३ शैली

कुनै पनि साहित्यिक कृति वा पाठको भाषिक संरचनाको क्रमश्रेणी चाहिँ शैलीमार्फत् साहित्यिक संरचनाको क्रम श्रेणीमा रूपान्तरित हुन्छ । अतः शैली रूपान्तरण वा बिचको स्थिति हो । यसको सम्बन्ध एकातिर कृतिको भाषिक सामग्रीसँग र अर्कातिर सिद्धो कृतिको स्वरूपसँग हुन्छ । भाषा संरचना र साहित्यिक संरचनाको एकैसाथ हुने सम्बन्ध नै शैली हो । साहित्यिक कृतिमा भाषा संरचना आधार बनेको हुन्छ भने साहित्यिक संरचना

शीर्षीकृत भएर रहेको हुन्छ । भाषा संरचनालाई विशिष्टता प्रदान गरी साहित्यिक कृतिका रूपमा स्थापित गर्न चयन, अग्रभूमि निर्माण (विचलन र समान्तरता) तथा विविधताको भूमिका रहेको हुन्छ ।

२.२.२.३.१ चयन

साहित्यकार वा कृतिकारका साथमा भाषिक एकाइका अनेक विकल्पहरू हुन्छन् र कृतिमा प्रयोग गर्नका लागि ती विकल्पहरूमध्ये उसले आफूलाई पायक पर्ने कुनै एकको छनोट गर्नु नैचयन हो । विकल्प भनेको एउटाको सट्टा अर्काको प्रयोग गर्न सकिने हुनु हो । चयन सार्थक र उद्देश्यपूर्ण हुनु आवश्यक छ । साहित्यकारले उपलब्ध विकल्पहरू मध्ये सबैभन्दा विशिष्ट, नवीन, अनौठो र प्रभावकारी एकाइको छनोट गर्दछ ।

२.२.२.३.२ अग्रभूमि निर्माण

साहित्यकारले आफ्ना कृतिको कुनै खास अंशलाई विशेष जोड दिनु, उजिल्याउनु, तिख्याउनु तथा अगाडि ल्याउनुलाई अग्रभूमि निर्माण भनिन्छ । अति प्रचलन वा सामान्य प्रचलनमा आइसकेका, रूढ तथा यान्त्रिक बनिसकेका र नवीनता तथा आकर्षण गुमाइसकेका भाषिक प्रयोगलाई नवीन र विशिष्ट तरिकाले प्रयोग गरी पाठक वा श्रोताको ध्यानाकर्षण गराउने पद्धति नै अग्रभूमि निर्माण हो । यसमा अस्वचालन, अपरिचयीकरण, असामान्यता, अद्वितीयता, अनपेक्षितता अप्रायिकता आदि गुणहरू रहेका हुन्छन् । अग्रभूमि निर्माणबाट बनेका अंश अरूभन्दा बढी आकर्षक, रमणीय, प्रभावशाली, सुस्पष्ट, महत्त्वपूर्ण, हृदयस्पर्शी र नवीन लाग्दछन् । अग्रभूमि निर्माणअन्तर्गत विचलन र समानान्तरता पर्दछन् ।

(१) विचलन

कृतिमा गरने विशिष्ट अर्थ तथा अभिव्यक्तिको सौन्दर्य सृजनाका लागि गरिने प्रचलित मानक प्रयोगको अतिक्रमण वा उल्लङ्घन नै विचलन हो । साहित्यकारले आफ्ना कृतिमा सचेत वा असचेतरूपमा यस्तो छुट्टै प्रकारको प्रयोग गरिरहेको हुन्छ । यस्तो प्रयोग सार्थक र उद्देश्यपूर्ण हुनु आवश्यक छ । यस्तो विचलन भाषाका विभिन्न पक्ष र एकाइमा गर्न सकिन्छ ।

(क) अर्थ तात्त्विक विचलन

सामान्य अर्थ नलगाई छुट्टै वा विशेष अर्थका लागि कुनै भाषिक एकाइको प्रयोग गर्नु नै अर्थतात्त्विक विचलन हो । यस्तो विचलन प्रयोग भएको भाषिक अंशमा सामान्य अर्थले काम गर्दैन।

साक्ष्य :

म बास्नाको स्वाद लिन्छु ।

यस अभिव्यक्तिमा बास्नालाई सुन्ने कुरा गरिएको छ । सामान्यतः बास्ना सुँघिन्छ तर यसको स्वाद लिइँदैन । अतः सामान्य अर्थमा विचलन ल्याई विशेष अर्थ लगाइएको छ ।

(ख) ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन

भाषाको मानक उच्चारणका विपरीतको ध्वनि वा उच्चारणको प्रयोग गर्नु नै ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन हो ।

साक्ष्य :

गाई भए गोरस भाइ भए भोरस

यस पङ्क्तिमा अनुप्रास मिलाउनका लागि ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन गरी भरोसाको सट्टार त्यसलाई भोरस बनाई प्रयोग गरिएको छ ।

(ग) व्याकरणिक विचलन

भाषाका प्रचलित वा मानक व्याकरणिक मान्यताका विपरीत रहेर कुनै अंशको प्रयोगगर्नु नै व्याकरणिक विचलन हो । साहित्यकारद्वारा आफ्ना कृतिमाव्याकरणका धेरैपक्षमा यस्तो विचलन गरिएको हुन्छ । व्याकरणका धेरै पक्षमा विचलन गरिन्छ ।

पदक्रम विचलन

व्याकरणले तोकेअनुसारको वाक्यका पदहरूको पदक्रमलाई बेवास्ता गरी वा बिगारीछुट्टै पदक्रमको प्रयोग गर्नु नै पदक्रम विचलन हो । अरू विधामा भन्दा कवितामा यस्तो विचलन बढी गरिएको हुन्छ ।

साक्ष्य :

नेपाल हो मेरो माइती घर

यहाँ कर्ता, कर्म, आदिको व्याकरणिक क्रियापदपदक्रममा विचलन गरी छुट्टै प्रयोग गरिएको छ । यसको व्याकरणिक पदक्रम मेरो माइती घर नेपाल हो हुन्छ ।

लिङ्गगत विचलन

व्याकरणिक मान्यताअनुसार पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमध्ये एउटाको प्रयोग गर्नुपर्नेमा अर्काको प्रयोग गर्नु नै लिङ्गगत विचलन हो ।

साक्ष्य :

नारायणी सुसाएर बगेकी छन् ।

यहाँ नदी निर्जीव वस्तुलाई पनि स्त्रीलिङ्गी क्रियापदको प्रयोग गरी लिङ्गगत विचलन गरिएको छ । यहाँ बगेको छ क्रियापदको प्रयोग हुनुपर्नेमा लिङ्गगत प्रयोगमा विचलन ल्याई बगेकी छन् क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ ।

वचनगत विचलन

व्याकरणिक मान्यताअनुसार एकवचनको प्रयोग गर्नुपर्नेमा बहुवचन र बहुवचनको प्रयोग गर्नुपर्नेमा एकवचनको प्रयोग गर्नु नै वचनगत विचलन हो ।

साक्ष्य :

सुनसान छ बस्तीहरू ।

यहाँ बस्तीहरू भएपछि छन् बहुवचनको क्रियापदको प्रयोग गर्नुपर्नेमा छ एकवचनको क्रियापदको प्रयोग गरिएकाले वचनगत विचलन भएको पाइन्छ ।

कारक विचलन

एक प्रकारको कारकको प्रयोग गर्नुपर्नेमा अर्को प्रकारको कारकको प्रयोग गरिएमा कारक विचलन हुन्छ ।

साक्ष्य :

तिम्रो यो मुहारमा देखिन्न कान्ति किन

यहाँ तिर्यक् कारक यसको प्रयोग गर्नुपर्नेमा सरल कारक यो को प्रयोग गरिएकाले कारक विचलन भएको पाइन्छ ।

विभक्ति विचलन

एउटा विभक्तिको प्रयोग गर्नुपर्नेमा अर्को विभक्तिको प्रयोग गर्नु, विभक्ति नचाहिने ठाउँमा प्रयोग गर्नु र चाहिने ठाउँमा प्रयोग नगर्नु नै विभक्ति विचलन हो ।

साक्ष्य :

मेरै धौलागिरी शिखरमा छैन मैले पुगेको ।

यहाँ ले विभक्तिआवश्यक नभए पनि छन्द र अनुप्रास मिलाउनका लागि थपेर मको सट्टा मैले बनाई प्रयोग गरिएको छ ।

(घ) कोशीय विचलन

कोशमै नभएको शब्द प्रयोग गर्नु तथा सामान्य अर्थमा प्रयोग हुने शब्दलाई अर्को विशेष अर्थमा प्रयोग गर्नु नै कोशीय विचलन हो ।

साक्ष्य :

क्या रहरिलो जिन्दगी !

यहाँ शब्दकोश तथा प्रचलनमा नभए पनि विशिष्ट अभिव्यक्ति दिनका लागि रहरलाग्दोको सट्टा यस्तो हरिलो प्रयोग गरिएकाले कोशीय विचलन भएको छ ।

(ड) प्रयुक्ति विचलन

एउटा विषय क्षेत्रमा प्रयोग हुने शब्दलाई अर्कै विषय क्षेत्रमा प्रयोग गर्नु नै प्रयुक्ति विचलन हो ।

साक्ष्य :

तिमी तराजु नै हो ।

यहाँ व्यापार क्षेत्रमा प्रयोग हुने शब्द तराजुलाई सामान्य व्यावहारिक जीवनसँग जोडेर प्रयोग गरिएकाले प्रयुक्तिगत विचलन भएको छ ।

(च) भाषिका विचलन

मानक भाषाको सट्टा स्थानीय कथ्य बोली वा भाषिकाको प्रयोग गर्नु नै भाषिक विचलन हो ।

साक्ष्य :

तिम्रै मया लाउच मलाई त

यहाँ मानक शब्दको मायाको सट्टा मयाको र लाग्छ क्रियाको सट्टा लाउचको प्रयोग गरिएकाले भाषिका विचलन भएको छ ।

(छ) लेख्यप्रक्रियात्मक विचलन

प्रचलित मानक लेखन प्रक्रियालाई बिगारी छुट्टै लेखन प्रक्रिया अपनाएर लेख्नु नै लेख्यप्रक्रियात्मक विचलन हो । हरेक भाषाको आफ्नै लेखन पद्धति हुन्छ । उक्त लेखन पद्धतिभन्दा भिन्न पद्धति अपनाएर कृतिकारले आफ्नो अभिव्यक्तिलाई अरूभन्दा छुट्टै वा विशिष्ट बनाउन सक्छ ।

साक्ष्य :

त त्रा
म वा या ग
ङ्गो छु ।

नेपाली भाषामा देवनागरी लिपिको मान्यतानुसार सामान्यतः देब्रेबाट दाहिनेतिरको सिधा क्रममा लख्दै जाने प्रचलन भए पनि यहाँ भावनुसार बाङ्गोटिङ्गो गरी लेखिएकाले लेख्य प्रक्रियात्मक विचलन भएको छ ।

(२) समानान्तरता

भाषाका खास कुनै तत्त्वको बारम्बारको प्रयोग नै समानान्तरता हो । यो विचलनका विपरीतअतिरिक्त नियमितता हो । साहित्यिक कृतिमा अभिव्यक्तिगत सौन्दर्य र विशिष्टता भल्काउन तथा कतिपय अवस्थामा छन्द र लयलाई सशक्त बनाउन गरिने सादृश्य प्रयोगलाई समानान्तरता भनिन्छ । यो पनि बाह्य र आन्तरिक गरी दुई प्रकारको हुन्छ ।

(क) बाह्य समानान्तरता

कुनै भाषिक रूप (संरचना) वा बाह्य आकृतिको बारम्बारको प्रयोग नै समानान्तरता हो । भाषिक तत्त्व वा एकाइका तहमा हुने आवृत्तिलाई बाह्य समानान्तरता भनिन्छ । एक वा एकभन्दा बढी ध्वनि, शब्द, पदावली, वाक्य आदिको पुनरावृत्ति गरी सौन्दर्य सृजना गर्नेयुक्तिलाई बाह्य समानान्तरता भनिन्छ (भण्डारी र अन्य, २०६७पृ.३७) । यस्तो प्रकारको समानान्तरता मूर्त, स्थूल वा बाहिर देखिने प्रकृतिको हुन्छ । यो पनि वर्णगत, शब्दगत, पदावलीगत, वाक्यांशगत, वाक्यगत आदि विभिन्न प्रकारको हुन्छ ।

वर्णगत समानान्तरता

कुनै कृतिमा समान वर्णको आवृत्तिपूर्ण प्रयोग नै वर्णगत समानान्तरता हो ।

साक्ष्य :

चीँ चीँ गछ्छे बिचरी चरी ।

यहाँचू वर्णको चारपटक प्रयोग गरिएकाले वर्णगत समानान्तरता भएको छ ।

शब्दगत समानान्तरता

कुनै कृतिमा शाब्दिक एकाइको आवृत्तिपूर्ण प्रयोग भएमा शब्दगत समानान्तरता हुन्छ ।

साक्ष्य :

म भने मायाको खोजीमा

माया भने घाम छँदै रोदीमा

यहाँ पहिलो र दोस्रो पाउमा मायाशब्द एकएकपटक प्रयोग भएर वा दोहोरिएर शब्दगत समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

पदावलीगत समानान्तरता

कृतिको कुनै पदावलीको दोहाच्याएर प्रयोग गरिएमा पदावलीगत समानान्तरता हुन्छ ।

साक्ष्य :

आऊ न है मेरो घर

यही हो नि मेरो घर

यहाँ मेरो घर पदावलीलाई दुईपटक प्रयोग गरिएकाले पदावलीगत समानान्तरता भएको छ ।

अ) वाक्यांशगत समानान्तरता

कुनै कृतिमा खास वाक्यांशको पुनरावृत्ति भएमा वाक्यांशगत समानान्तरता हुन्छ ।

साक्ष्य :

फेरिए वर्ष यो साल फेरिन्त कुनै जीवन

फेरिए महिना बार फेरिन्त कुनै जीवन

यहाँ फेरिन्न कुनै जीवनवाक्यांश दोहोरिएर वाक्यांशगत समानान्तरता भएको छ ।

आ) वाक्यगत समानान्तरता

वाक्यगत एकाइको आवृत्तिपूर्ण प्रयोग भएमा वाक्यगत समानान्तरता हुन्छ ।

साक्ष्य :

बेनीको बजार

जता माया उतै छ नजर

यस गीतको बोलमा यो वाक्यगत अंश स्थायी भागका रूपमा पटकपटक दोहोर्याएर वाक्यगत समानान्तरताको उपयोग गरी गाइएको पाइन्छ ।

(ख) आन्तरिक समानान्तरता

कुनै कृति वा पाठमा वा त्यसका खासखास अंशहरूका माध्यमबाट समान अर्थ वा भावको पुनरावृत्ति भएमा आन्तरिक समानान्तरता हुन्छ । यो कृतिको आन्तरिक वा आर्थी तहमा हुने पुनरावृत्ति हो । यो कृतिको रूप आकृति वा बाह्य पक्षद्वारा ढाकिएर रहने हुँदा सूक्ष्म र अमूर्त प्रकृतिको हुन्छ । वास्तवमा अर्थगत नियमितता वा सादृश्य नै आन्तरिक समानान्तरता हो । यसका माध्यमबाट कृतिको आन्तरिक सौन्दर्यको उद्घाटन हुन्छ ।

साक्ष्य :

उनी मेरी मुटु हुन्, धड्कन हुन्, ढुकढुकी हुन् र हुन् प्राण पनि ।

यस वाक्यमामुटु, धड्कन, ढुकढुकी र प्राणलाई उस्तै उस्तै अर्थमा प्रयोग गरिएकाले आन्तरिक समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

२.२.२.३.३ विविधता

कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा वक्ता वा लेखक र विषयको प्रकृतिअनुसार भाषाका अनेक भेदहरू रहेका हुन्छन् । साहित्यकारले आफ्नो प्रयोजनका लागि यस्ता अनेक भेदहरूको प्रयोगमा फेरबदल ल्याई शैलीलाई विशिष्ट बनाउन सक्छ । शैलीविज्ञानले कृतिमा अपनाइएको यस्तो विविधताको पनि विश्लेषण गर्दछ ।

२.३.४ निष्कर्ष

आधुनिक शैलीविज्ञानको सिद्धान्तले निर्देश गरेअनुसार शैलीको विश्लेषणको अग्रभूमि निर्माणका उपर्युक्त पद्धति र पक्षहरू प्रस्तुत शोधकार्यमा डाँफेदूत खण्डकाव्यमा खोजी विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषण गर्ने क्रममा अग्रभूमि निर्माणका दुई पक्ष विचलन र समानान्तरतालाई छुट्टाछुट्टै शीर्षकमा र तिनका भेदहरूलाई विभिन्न उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय तीन

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

३.१ पृष्ठभूमि

मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित डाँफेदूत खण्डकाव्यको अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यअन्तर्गत अध्ययन विश्लेषणका क्रममा विभिन्न विधि र प्रक्रियाहरू अपनाइएका छन् । शैलीविज्ञान र त्यस अन्तर्गतको महत्त्वपूर्ण पक्ष मानिएको अग्रभूमि निर्माणको सैद्धान्तिक आधार लिएर उक्त खण्डकाव्यको अध्ययन विश्लेषण गर्ने क्रममा अवलम्बन गरिएका विधि र प्रक्रियाहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ :

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

यस शोधकार्यमा अनुसन्धान विधिका रूपमा पुस्तकालयीय कार्यको प्रयोग गरिएको हुनाले यसमा गुणात्मक अध्ययन ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

३.३ सामग्री सङ्कलन स्रोत

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका निम्ति पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यलाई मूल आधार बनाई आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतको उपयोग गरिएकोछ ।

३.३.१ प्राथमिक स्रोत

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि खण्डकाव्यकार मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित तथा २०६७ सालमा प्रथम पटक प्रकाशित डाँफेदूत खण्डकाव्य (दूतकाव्य) को मूल पाठलाई प्राथमिक तथा मूल स्रोतको सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

३.३.२ द्वितीयक स्रोत

अध्ययनका क्रममा शोध कृति डाँफेदूत खण्डकाव्य तथा शैलीविज्ञानका पद्धतिहरूमध्ये अग्रभूमि निर्माणसँग सम्बन्धित तथा निकट रहेका यस अगिका पुस्तक र शोधपत्रमा उल्लेख

गरिएका सामग्री तथा शोध निर्देशकका निर्देशन र अन्य विषय विशेषज्ञका रायसुझाउलाई द्वितीयक तथा गौण स्रोतका सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरी उपयोग गरिएको छ ।

३.४ जनसङ्ख्याको पहिचान

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि खण्डकाव्यकार मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित डाँफेदूत खण्डकाव्यमा पर्याप्त मात्रामा शैली विज्ञानको प्रयोग भएकाले यसलाई छानिएको हो ।

३.५ नमुना छनोट

अध्ययनको क्रममा शोध कृति डाँफेदूत खण्डकाव्यको किताब फोटोकपी विभिन्न अग्रभूमि निर्माण कार्य सम्बन्धी शोध कार्यका पुस्तकहरूको सङ्कलन गरियो ।

३.६ सामग्री निर्माण

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्नका लागि डाँफेदूत खण्डकाव्यबाट शैलीवैज्ञानिक आधार निर्माण गरियो । सोही आधारमा उक्त काव्यलाई अध्ययन र विश्लेषण गरियो ।

३.७ तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण प्रक्रिया

प्रस्तुत शोधकार्य शैलीविज्ञानले प्रस्तुत गरेका सिद्धान्त र विश्लेषण विश्लेषण ढाँचाको आधार लिएर डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अवलम्बन गरिएको अग्रभूमि निर्माणको अध्ययन विश्लेषण गरी सम्पन्न गरिएको छ । यसमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यलाई आधार बनाई प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यको अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । अध्ययन विश्लेषणका क्रममा विभिन्न विधिहरू उपयोग गरिएका छन् । विशेषतः शैलीविज्ञान र अग्रभूमि निर्माणको सैद्धान्तिक स्वरूपको निरूपणका लागि वर्णनात्मक र निगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएकोछ भने शोध खण्डकाव्यका अंशहरूलाई साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरी अग्रभूमि निर्माणका विभिन्न प्रक्रियाहरूको पुष्टि गर्ने क्रममा अंशतः आगमनात्मक विधिको समेत उपयोग गरिएको छ । व्याख्या विश्लेषणका क्रममा सुरुमा डाँफेदूत खण्डकाव्यको मूल पाठमा रहेका विचलन र समानान्तरताको खोजी गरिएको छ । उपलब्ध भएसम्म खण्डकाव्यको मूल पाठमा रहेका सबै खण्डबाट प्रतिनिधित्व

हुने गरी विभिन्न प्रकारका विचलन र समानान्तरताका मुख्य अंशहरूलाई साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरी विश्लेषणपछि तिनको पुष्टिसमेत गरिएको छ । धेरै साक्ष्य उपलब्ध भएको स्थितिमा भने तीमध्ये सबैभन्दा प्रभावकारीलाई छनोट गरी प्रस्तुत गरिएको छ । सीमित साक्ष्य भएका स्थितिमा भने काव्यका सबै खण्ड तथा विचलन र समानान्तरताका सबै प्रकारको प्रतिनिधित्व गराउन सकिएको छैन । शोधय कृतिमा अपनाइएको वर्णविन्यासलाई उद्धृत अंशहरूमा जस्ताको त्यस्तै राखी उपयोग गरिएको छ ।

अध्याय चार

व्याख्या तथा विश्लेषण

४.१ पृष्ठभूमि

यस अध्यायमा खण्डकाव्यकार मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित डाँफेदूत खण्डकाव्य (दूतकाव्य) मा प्रयुक्त शैलीवैज्ञानिक अग्रभूमि निर्माणका तथ्यहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा अग्रभूमि निर्माणका विचलन र समानान्तरता गरी दुई पक्षको अध्ययन विश्लेषणलाई छुट्टाछुट्टै शीर्षक र विभिन्न उपशीर्षकहरूअन्तर्गत क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२ डाँफेदूत खण्डकाव्यमा विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा विचलनको समुचित प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यहाँ केही विचलनको अत्यधिक मात्रामा र केही विचलनको सीमित मात्रामा प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा विचलनका प्रकारहरूलाई छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकअन्तर्गत प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२.१ अर्थतात्त्विक विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यका धेरैजसो अंशमा अर्थतात्त्विक विचलनको प्रयोग गरिएको छ । तीमध्ये मुख्य अंशहरूलाई उल्लेख गरी यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

यै' वाणी दिलमा पस्ता आत्मा बन्दछ कञ्चन

(१/मङ्गलाचरण, पृ.२)

यस पङ्क्तिमा वाणी (बोली) दिलमा पस्ने कुरा गरिएको छ । सामान्यतः वाणी दिलमा पस्न सम्भव छैन । बोली कानले श्रवण गरिने कुरा हो । अतः यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन गरिएको पाइन्छ । यहाँ अँ वाणी दिलमा पस्ता आत्मा कञ्चन बन्छ भनी यस वाणी (बोली)

लाई मनमा लिएर जपिरहे आत्मा कञ्चन वा पवित्र बन्छ भन्ने कुरालाई विशिष्ट बनाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

साक्ष्य :

स्वभावै हो युवा-बेला कुकुरे बैस उम्लिने

(३/युवा जोडीको ठाऊँ, पृ.९)

यस पङ्क्तिमा युवा बेलाको स्वभाव कुकुरे बैस उम्लिनु हो भनिएको छ । सामान्यतः दूध, पानी जस्तै तरल पदार्थ मात्र उम्लन्छ ; बैस वा जवानी उम्लन सम्भव हुँदैन । अतः यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन भएको पाइन्छ । जवानी उत्कर्षमा पुग्ने कुरालाई यहाँ विशिष्ट बनाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

साक्ष्य :

राजनीति भने चल्छ तीनोटा शीर्षका दल,
आफ्नै धाक जमाएर ठोक्छन् जीर्ण मादल

(२/विषयवस्तु-प्रसङ्ग, पृ.४)

यहाँ तीनवटा राजनीतिक दलले जीर्ण मादल ठोक्छन् भनिएको छ । सामान्यतः राजनीतिक दले मादल ठोक्ने कुरा स्वाभाविक मान्न सकिँदैन । अतः यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन भएको छ । तीनवटा दलले जीर्ण मादल ठोक्छन् भन्नुको अर्थ रवाफका साथ सत्ता स्वार्थको पुरानै खेल खेल्दछन् भन्ने लगाइएको छ ।

साक्ष्य :

काखमा हरिया डाँडा फूल फुल्ने गुराँसको

(२/विषयवस्तु-प्रसङ्ग, पृ.३)

यस पङ्क्तिमा हिमालको तलतिर हरिया डाँडामा गुराँसका फूल फुल्ने कुरालाई अर्थतात्त्विक विचलनका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । हिमाल निर्जीव वस्तुको काख हुँदैन । काख मानिसको मात्र हुन्छ । त्यसैले यहाँ शैलीवैज्ञानिक विचलनअन्तर्गत

अर्थतात्त्विकविचलन प्रयोग भएको छ । काखमा हरिया डाँडा भनी मानवीकरण गरी अर्थको विचलन गरिएको छ । यहाँ काखमा भन्नुको अर्थ शिखरभन्दा केही तल डाँडामा भन्ने लगाइएको छ । अतः यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन गरी विशिष्ट शैलीको निर्माण गरिएको छ ।

साक्ष्य :

गर्छन् स्वागत श्रद्धाले फूल मुस्कान हातले,

(२/विषयवस्तु-प्रसङ्ग, पृ.५)

यस पङ्क्तिमा पाहुना आउँदा हात जोडेर श्रद्धाले स्वागत गरिन्छ भन्ने सामान्य कुराको अर्थमा विचलन गरी फूल मुस्कान भनिएको छ । फूलको मुस्कान हुँदैन । यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन गरी अभिव्यक्तिगत सौन्दर्यको सिर्जना गरिएको छ । सामान्यतः मुस्कान मानिसको हुन्छ, फूलको हुँदैन । अतः यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन भएको छ । यस पङ्क्तिमा फूल जस्तै आत्मीय र हँसिलो भएर स्वागत गर्छन् भन्ने कुरालाई विशिष्ट बनाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

साक्ष्य :

हँसिलो रसिलो बोले दुवैको मनमा छुने,

(३/युवा जोडीको ठाउँ, पृ.९)

यस पङ्क्तिमा हँसिलो रसिलो बोलेको खण्डमा दुवैको मन छुन्छ भनिएको छ । सामान्यतः बोली रसिलो हुँदैन । रसिलो त तरल पदार्थ हुन्छ । यहाँ शैलीवैज्ञानिक विचलनअन्तर्गत अर्थतात्त्विक विचलन प्रयोग भएको छ । यहाँ रसिलो बोले भन्नाले सफा हृदयले आत्मीयताका साथ मिठो बोले भन्ने कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । अतः यहाँ अर्थतात्त्विक विचलनका माध्यमबाट विशिष्ट शैलीको निर्माण भएको छ ।

साक्ष्य :

जाँदा त्यो घरमा कट्टै मन भै गो धुजा धुजा

(४/दुःखी थिए माइती, पृ.११)

यस पङ्क्तिमा मन धुजा धुजा भयो भनिएको छ ।सामान्यतः लुगा कपडा च्यातिएर धुजाधुजा हुन्छु, मन धुजाधुजा हुँदैन । अतः यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन भएको पाइन्छ । छोरीबेटीलाई विदाइ गर्दा माइतीको मन कुँडिएर रोएको कुरालाई यहाँ विशिष्ट बनाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

साक्ष्यः

जान्छ्यौ भेट्न भने म काँध दिउँला उड्दै सँगै जाउँला

(१५/मिठीलाई डाँफेको आश्वासन, पृ. ३६)

यस पङ्क्तिमा काँधमा राखी उड्ने कुरा डाँफेद्वारा व्यक्त गरिएको छ । सामान्यतः मानिसलाई डाँफेले काँधमा राखेर उड्ने कुरा हुँदैन । यो कुरा गर्दा हौसला स्वरूप डाँफेले मानिसलाई दिएको आश्वासनका रूपमा व्यक्त भएको छ । अतः यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन गरिएको पाइन्छ । यहाँ दुवै सँगै गएर परदेशीलाई भेटेर आउने इच्छा गरेको कुरालाई विशिष्ट बनाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

साक्ष्य :

पगली पगली सब हिमचुली भन्छ साथी फिरेन,

(१७/मिठेलाई आमाको पत्र, पृ. ४२)

यस पङ्क्तिमा हिमचुली भन्छ, भनेर हिमचुली बोल्ने कुरा गरिएको छ । सामान्यतः हिमचुली निर्जीव वस्तु भएकाले कहिल्यै बोल्दैन । अतः यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन भएको पाइन्छ । यहाँ मिठेलाई नेपाली जन्मभूमिले सम्भरहेको वा याद गरिरहेको कुरालाई विशिष्ट बनाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

साक्ष्य :

पाकेको स्याउले भन्ला तिम्रो गाला समान छु,

जोडी ती मिर्गले भन्लान् तिम्रा आँखा जगाउँछु ।

माछापुच्छ्रे चुली भन्ला वक्ष तिम्रो समान छु,
बिहानी घामले भन्ला तिम्रो आँत समान छु ।

(२९/प्रवासीको पत्र श्रीमतीलाई, पृ. ७५)

यस श्लोकको पहिलो पाउमा पाकेको स्याउले भन्ला, दोस्रो पाउमा जोडी ती मिर्गले भन्लान्, तेस्रो पाउमा माछापुच्छ्रे चुली भन्ला र चौथो पाउमा बिहानी घामले भन्ला भनिएको छ । यी कुनै पनि कर्ता मानवीय पात्र नभएकाले यिनले भन्न सक्ने कुरै हुँदैन । यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन गरी पाकेको स्याउ, जोडी मिर्ग, माछापुच्छ्रे र बिहानी घामजस्ता पशु र निर्जीव वस्तुले पनि मिठीको सौन्दर्य र जवानी प्रशंसा गरेको कल्पना गरिएको छ ।

४.२.२ ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन

डाँफे खण्डकाव्यमा ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलनको धेरै प्रयोग भएको पाइन्छ । तीमध्ये केही मुख्य अंशहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

यै वाणी दिलमा पस्ता आत्मा बन्दछ कञ्चन

(१/मङ्गललाचरण, पृ. २)

मङ्गलाचरणको यस अंशमा ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन भएको पाइन्छ । यहाँ यही मानक शब्दको सट्टामा 'यै' शब्दको प्रयोग भएकाले ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन भएको छ । छन्द तथा लयको सृजनाको लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

हामी थ्यौं पहिले यतैतिर कतै नौले म नौली तिम्री

(मिठे मिठीको पहिलो भेट, पृ. ७)

यस पङ्क्तिमा थियौं मानक क्रियापदको सट्टा ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन गरी थ्यौं बनाइएको छ । यहाँ छन्द तथा लयको सृजनाको लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

यौटै जात र रूप बैस र रसिलो उस्तै मिलेको सही

(मिठे मिठीको पहिलो भेट, पृ.७)

यस पङ्क्तिमा एउटै मानक शब्दको सद्वा ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन गरी यौटै बनाइएको छ । यहाँ छन्द तथा लयको सृजनाका लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

ऐले भेट भयौँ खुदीतिर अहा ! कस्तो मिल्यो चानस,

(मिठे मिठीको पहिलो भेट, पृ.७)

यस पङ्क्तिमा अहिले मानक शब्दका सद्वा ध्वनिप्रक्रियात्मक प्रचलन गरी ऐले बनाइएको छ । अतः यहाँ छन्द र सौन्दर्य सृजनाको प्रयोजनका लागि विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

पर्देश जानोस् प्रिय ! हर्षसाथ

पर्देन बाधा अहिले मबाट

(७/श्रीमतीबाट बिदा, पृ.१८)

यस पङ्क्तिमा मानक शब्द परदेशलाई ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन गरी पर्देश बनाई प्रयोग गरिएको छ । यस्तो विचलन लय र छन्द निर्माणको प्रयोजनको लागि गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

न्वारु खारु जल तल भरि बग्दछ गङ्गा त्रिशूली

(१९/बेसीसहरबाट काठमाडौँसम्म, पृ.५०)

यस पङ्क्तिमा मानक शब्द नुहाऊ क्रियापदलाई ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन गरी न्वाऊ बनाएर प्रयोग गरिएको छ । यस्तो विचलन लय र छन्द निर्माणको प्रयोजनका लागि गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

ठूलो भद्र भलादमीसँग पुगी सम्चार पूरा लिनु

(कवि-डाँफे संवाद, पृ.५८)

यस पङ्क्तिमा मानक शब्द समाचार शब्दलाई ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन गरी सम्चार बनाई प्रयोग गरिएको छ । यस्तो विचलन छन्द विधानका लागि गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य:

वैलेको मुख-माधुरी छ उनको भै' भेट मुस्काउला

(२२/मिठेलाई डाँफेको आश्वासन, पृ.६३)

यस पङ्क्तिमा भई मानक शब्दको सट्टा ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन गरी भैबनाई प्रयोग गरिएको छ । यहाँ छन्द योजनाको प्रयोजनका लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

नारी स्रष्टा पनि त कुलका रक्षिणी हुन् पवित्री

(२७/मिठीलाई सम्झँदै, पृ.७०)

यस पङ्क्तिमा पवित्रमानक शब्दको सट्टा ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन गरी पवित्री बनाई प्रयोग गरिएको छ । यहाँ छन्द योजनाको प्रयोजनका लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

४.२.३ व्याकरणिक विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा व्याकरणिक विचलनको पर्याप्त प्रयोग भएको छ । विभिन्न छन्दमा रचित यस काव्यमा मुख्यतः छन्द तथा लय सृजनाको प्रयोजनका लागि विभिन्न प्रकारका व्याकरणिक विचलनको उपयोग गरिएको छ । यस क्रममा ती विचलनलाई छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकमा उल्लेख गरिएको छ ।

४.२.३.१ पदक्रम विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा पदक्रम विचलनका अत्यधिक साक्ष्यहरू पाइन्छन् । यहाँ तीमध्ये केही मुख्य अंशहरूलाई यसप्रकार प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

लेख्तै छौँ रस-छन्दमा कविहरू यै' राष्ट्रका वेदना

(१८/अन्नपूर्ण क्षेत्रबाट बेसीसहरसम्म, पृ.४८)

यस पङ्क्तिमा नेपाली व्याकरणमा प्रचलित पदक्रमको मान्यताअनुसार कविहरू यै राष्ट्रका वेदना रस-छन्दमा लेख्तै छौँ हुनुपर्नेमा विचलन ल्याइएको छ । यहाँ वाक्यको सुरुमा कर्ता र अन्त्यमा क्रियापद हुनुपर्नेमा छन्द र लय योजनाका लागि यसप्रकारको पदक्रम विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

डाँफे पत्र लिएर आउँछ भनी पर्खेर बस्थी मिठी

(२०/डाँफे मिठीको भेट, पृ.६८)

यस पङ्क्तिमा व्याकरणिक पदक्रमअनुसार मिठी डाँफे पत्र लिएर आउँछ भनी पर्खेर बस्थी हुनुपर्नेमा सो नगरी विचलन ल्याई प्रयोग गरिएको छ । यहाँ क्रियापदलाई विचमा राखी मानक पदक्रमलाई भङ्ग गरिएको छ ।

साक्ष्य :

गर्दो हो यसले प्रभाततिर गै' सद्भक्तिले दर्शन

(३३/डाँफेलाई किन बनाइयो दूत, पृ.८३)

यस पङ्क्तिमा पदहरूको व्याकरणिक पदक्रम भङ्ग वा विचलन भएको छ । यहाँ कर्ता, क्रिया र अन्य पदहरूको क्रम यसले प्रभाततिर गई सद्भक्तिले दर्शन गर्दो हो हुनुपर्नेमा त्यसो गरिएको छैन ।

साक्ष्य

सुन्थेँ यस्तो कति समयमा गाउँमा डुल्थेँ म,

(३५/मिठे र मिठीबारे कविको अभिव्यक्ति, पृ.८७)

यस पङ्क्तिमा म यस्तै कति समयमा गाउँमा डुल्दथेँ भन्ने (कुरा) सुन्थेँ हुनुपर्नेमा त्यसो नगरी व्याकरणिक पदक्रममा विचलन ल्याइएको छ ।

साक्ष्य

गर्दै मीठा गफहरू मिठे हेर्छेँ आमा अगाडि

(मिठे परिवारको रमाइलो संगम, पृ.८८)

यस पङ्क्तिमा मिठे मीठा गफहरू गर्दै आमालाई अगाडि हेर्छेँ हुनुपर्नेमा त्यसो नगरी व्याकरणिक पदक्रममा विचलन ल्याइएको छ ।

साक्ष्य :

बस्छौं के परदेश फर्क घरमा उद्योग खोजी गर ।

(३६/उपसंहार, पृ.९०)

यस पङ्क्तिमा घरमा फर्केर उद्योग खोजी गर के परदेश बस्छौ हुनुपर्नेमा त्यसो नगरी व्याकरणिक पदक्रममा विचलन ल्याइएको छ । छन्द मिलानको लागि यसप्रकारको विचलन गरिएको छ ।

साक्ष्य

हामी स्वच्छ हिमाहका तल बसी हेछौँ नियाली तिमी

(३७/कृतज्ञता, पृ.९१)

यस पङ्क्तिमा हामी तिमीलाई स्वच्छ हिमालका तल बसी नियाली हेछौँ हुनुपर्नेमा त्यसो नगरी व्याकरणिक पदक्रममा विचलन ल्याइएको छ ।

४.२.३.२ लिङ्गत विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा ज्यादै कम मात्रामा लिङ्गत विचलन गरिएको पाइन्छ । यहाँ भएको लिङ्गत विचलनलाई यसप्रकार उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य

राम्रै लच्छिनकी छँदै छ हँसिली तिम्री बुहारी पनि,

भित्री-बाहिर हुन् खलास दिलकी छैनन् यिनी बैगुनी ।

(५/आमसित विदा-याचना, पृ.१४)

यस कवितांशको पहिलो पङ्क्तिमा मिठी स्त्रीलिङ्गी मिठीका लागि छ पुलिङ्गी क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ छिन् स्त्रीलिङ्गी क्रियापद प्रयोग गरिएको छैन । अतः यहाँ लिङ्गत विचलन भएको पाइन्छ । यसप्रकारको विचलन छन्द योजनाको प्रयोजनका लागि गरिएको पाइन्छ ।

४.२.३३ वचनगत विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा केही सीमित मात्रामा वचनगत विचलन गरिएको पाइन्छ । यहाँ भएका वचनगत विचलनलाई यसप्रकार उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य

भुस्मे, प्रोबी छ है गाउँ तामाङ जातिका थर

(२/विषयवस्तु-प्रसङ्ग, पृ.३)

यस पङ्क्तिमा भुस्मे र प्रोबी दुईवटा गाउँलाई बहुवचनको छन् क्रियापद प्रयोग गर्नुपर्नेमा वचन विचलन गरी छ क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । यसप्रकारको वचनगत विचलन छन्दको प्रयोजनका लागि गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

हाम्रो नाम मिठे-मिठी हुन गयो कस्तो जुरेको उही

(मिठे र मिठीको पहिलो भेट, पृ.७)

यस पङ्क्तिमा मिठे र मिठी दुईवटा नामलाई हाम्रो एकवचनको भेदक विशेषण र एकवचनकै क्रियापद गयो प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यहाँ मानक व्याकरणअनुसार बहुवचनमा हाम्रो भेदक विशेषण र गए क्रियापदको प्रयोग गर्नुपर्नेमा वचन विचलन ल्याई प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यहाँ उक्त पङ्क्तिलाई गेय र श्रुतिमधुर बनाउनका लागि उक्त विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

देखिन्छ दुइटै ठाउँ हरियाली हराभरा

(३/युवा जोडीको ठाउँ, पृ.९)

यस पङ्क्तिमा दुइटै ठाउँ बहुवचन कर्ताका लागि देखिन्छन् बहुवचन क्रियापदको प्रयोग गर्नुपर्नेमा वचन विचलन गरी एकवचनको क्रियापद देखिन्छ प्रयोग गरिएको छ । लय माधुर्य तथा पङ्क्तिलाई गेय बनाउने प्रयोजनका लागि यसप्रकारको विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

मिली वेश्या गुण्डा छलकपटमा पादछ भरे ।

(६/आमाबाट बिदाइ, पृ.१५)

यस पङ्क्तिमा वेश्या र गुन्डा दुईवटा नामपदका लागि बहुवचनको पार्दछन् क्रियापद प्रयोग गर्नुपर्नेमा वचन विचलन गरी एकवचन क्रियापद पार्दछको प्रयोग भएको छ । यस प्रकारको वचनगत विचलन छन्द सृजनाको प्रयोजनका लागि गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य

त्यो बैसँ-पैसा सब हात पारी ।

(७/श्रीमतीवाट बिदा, पृ.१९)

यस पङ्क्तिमा बैस र पैसा दुईवटा नामपदका लागि ती सर्वनाम शब्द प्रयोग गर्नुपर्नेमा त्यो एकवचन प्रयोग गरी वचनगत विचलन प्रयोग गरिएको छ । यो विचलन पङ्क्तिलाई गेय र श्रुतिमधुर बनाउनका लागि उक्त विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य

क्षमता योग्यता राम्रो लगाऊ यो स्वदेशमा

बल-बैस दुवै राम्रो किन फाल्छौ विदेशमा

(१६/मिठेलाई मिठीको पत्र, पृ.४०)

यी दुई पङ्क्तिमध्ये तल्लो पङ्क्तिमा बल र बैस दुईवटा नामपदका लागि राम्रा विशेषण शब्द प्रयोग गर्नुपर्नेमा राम्रो विशेषण शब्द प्रयोग गरी वचनगत विचलन गरिएको छ । यो विचलन माथिल्लो पङ्क्तिमा रहेको राम्रोसँग अनुप्रास मिलाई अभिव्यक्तिगत सौन्दर्य सृजनाका लागि भएको पाइन्छ ।

४.२.३.४ आदर विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा केही मात्रामा आदरको विचलन गरिएको पाइन्छ । यसमा भएका आदर विचलनलाई यसप्रकार उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

मस्यार्ड्दी छन्, सलसल खुदी बग्छ, यो मार्ग मोड,

(१८/अन्नपूर्ण क्षेत्रवाट बेसीसहरसम्म, पृ.४५)

यस पङ्क्तिमा मस्याङ्दी नदी निर्जीव वस्तु हो । यसका लागि अनादरार्थी क्रियापद छको प्रयोग गर्नुपर्नेमा विचलन गरी सामान्य आदरार्थी क्रियापद छन्को प्रयोग गरिएको छ । यो विचलन छन्द तथा लय योजनाका प्रयोजनका लागि गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

डाँफे ठीक भन्यौ दिनेछु अहिले त्यो मार्ग निर्देशिका,

(कवि-डाँफे-संवाद, पृ.५६)

यस पङ्क्तिमा डाँफे पन्छी हो । यसका लागि अनादर क्रियापद भनिस् प्रयोग गर्नुको सट्टा आदर विचलन गरी सामान्य आदरार्थी क्रियापद भन्यौको प्रयोग गरिएको छ । यो विचलन छन्द तथा लय योजनाको प्रयोजनका लागि गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

यल्ले गर्दा विकल घरमा शान्तिको घाम लाग्लान्,

(२४/मिठेसित विदालियो डाँफेले, पृ.६६)

यस पङ्क्तिमा घाम निर्जीव वस्तुलाई आदर विचलन गरी सामान्य आदरार्थी क्रियापद लाग्लान् प्रयोग गरिएको छ । यहाँ अनादरार्थी क्रियापद लाग्लाको प्रयोग हुनुपर्ने हो । यसप्रकारको विचलन अनुप्रास तथा छन्द योजनाका प्रयोजनका लागि गरिएको हो ।

४.२.३.५ कारक विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा पर्याप्त मात्रामा कारकको विचलन गरिएको पाइन्छ । यसमा भएका कारक विचलनलाई यसप्रकार उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य

त्यो पूर्वजन्ममा डाँफे शिवभक्त रहेछ कि !

(१/मङ्गलाचरण, पृ.२)

यस पङ्क्तिमा त्यस (तिर्यक् कारक) पूर्वजन्ममा हुनुपर्नेमा त्यो (सरल कारक) पूर्वजन्ममा उल्लेख भएको छ । यहाँ त्यसको सट्टा त्यो बनाई प्रयोग गर्नु कारक विचलन

हो । उक्त काव्यांशलाई गेय तथा छन्दोबद्ध बनाउने प्रयोजनका लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य

हो मेरो यस भुल्भुले प्रिय थलो जन्मी म हुकँ यतै

(मिठे र मिठीकी पहिलो भेट, पृ.७)

यस पङ्क्तिमा सरल कारक यो भुल्भुले हुनुपर्नेमा तिर्यक् कारक यस भुलभुले बनाई प्रयोग गरिएकाले कारक विचलन भएको छ । यस काव्यांशलाई बढी गेय बनाउने प्रयोजनको लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

जाँदा त्यो घरमा कट्टै ! मन भै' गो धुजा धुजा ।

(४/दुःखी थिए माइती, पृ.११)

यस पङ्क्तिमा तिर्यक् कारक त्यस घरमा हुनुपर्नेमा सरल कारक त्योको प्रयोग गरिएकाले कारक विचलन भएको छ । यस काव्यांशलाई बढी गेय बनाउने प्रयोजनका लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

पुरै पेट भरेर के यस जुनी हामी नभोग्ने सुख ?

(५/आमासित विदा-याचना, पृ.१३)

यस पङ्क्तिमा सरल कारक यो जुनी हुनुपर्नेमा तिर्यक् कारक यस जुनी बनाइएकाले कारक विचलन भएको छ । काव्यांशलाई बढी गेय बनाउनका लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

डिग्रीसम्म पढेँ मिलेन कहिँ खै यो देशमा जागिर,

(७/श्रीमतीबाट बिदा, पृ.१७)

यस पङ्क्तिमा तिर्यक् कारक यस देशमा हुनुपर्नेमा सरल कारक यो देशमा बनाई प्रयोग गरिएकाले कारक विचलन भएको छ । काव्यांशलाई बढी गेय बनाउनका लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

के के आज हुँदैन यो भुवनमा मान्छे पुग्यो चन्द्रमा

(१०/डाँफेलाई दूत बनाउने धुनमा, पृ.२५)

यस पङ्क्तिमा तिर्यक् कारक यस भुवनमा हुनुपर्नेमा सरल कारकयो भुवनमा बनाईप्रयोग गरिएकाले कारक विचलन भएको छ । काव्यांशलाई बढी गेय बनाउनका लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

४.२.३.६ विभक्ति विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा केही मात्रामा विभक्ति विचलन गरिएको पाइन्छ । यसमा भएका विभक्ति विचलनलाई यसप्रकार उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

तैले उड्ने पनि सगरको क्षेत्र नेपाल यै, हो ।

(११/डाँफेको अभिव्यक्ति, पृ.२६)

यस पङ्क्तिमा अकर्मक क्रियापद उड्नुका लागि प्रयोग भएको कर्ता तँमा ले' विभक्ति लगाई तँ उड्ने हुनुपर्नेमा छन्द र अनुप्रास योजनाका लागि उक्त विभक्ति जोडेर तैले उड्ने बनाई विभक्ति विचलन गरिएको छ ।

साक्ष्य :

खै को तोड्ला गरिब जनका भोककाती निशाना ।

(११/डाँफेको अभिव्यक्ति, पृ.२७)

यस पङ्क्तिमा सकर्मक क्रिया पद तोड्ला क्रियापदका अगाडि कर्ता कसले हुनुपर्नेमा त्यसो नगरी को बनाई विभक्ति लोप गरी विभक्ति विचलन गरिएको छ । यो विचलन छन्द र अनुप्रास योजनाका लागि यसो गरिएकाले यहाँ आवश्यक ले विभक्तिको लोप गरिएको छ ।

साक्ष्य :

हेछ्छन् मैमा भुवन-जननी जानकी, शैलपुत्री,

(३१/डाँफेको राष्ट्रप्रेम, पृ.७८)

यस पङ्क्तिमा म सर्वनाममा तिर नामयोगीका सट्टामा सप्तमी मा विभक्ति लगाइएको छ । यहाँ हेछ्छन् मैतिर हुनुपर्नेमा हेछ्छन् मैमा बनाई विभक्ति विचलन गरिएको छ । छन्द योजनाका लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

डाँफे ठीक भन्यौ दिनेछु अहिले त्यो मार्ग निर्देशिका,

(कवि-डाँफे-संवाद, पृ.५६)

यस पङ्क्तिमा सकर्मक क्रियापदमा भन्यौका अगाडि प्रयोग भएको कर्ता डाँफेले हुनुपर्नेमा त्यसो नगरी डाँफे बनाई विभक्तिको लोप गरी विचलन गरिएको छ ।

४.२.४ कोशीय विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा केही मात्रमा कोशीय विचलनको प्रयोग पाइन्छ । यहाँ भेटिएका कोशीय विचलनलाई यसप्रकार उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

चुमेर पुक्के कलिला कपोल,

(८/विदेश-यात्रा, पृ.२२)

यस पङ्क्तिमा पुक्क परेकापदावलीको सट्टा कोश तथा प्रचलनमा नभएका पुक्के शब्दको प्रयोग गरी कोशीय विचलन गरिएको छ । छन्द योजनाको प्रयोजनका लागि यस्तो विचलनको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

दायाँ घुम्दै भुरुरु उडीमत्स्यपुच्छे हिमाल,

(११/डाँफेको अभिव्यक्ति, पृ. २७)

यस पङ्क्तिमा माछापुच्छे शब्दको सट्टा कोश तथा प्रचलनमा नभएको मत्स्यपुच्छे शब्दको प्रयोग गरी कोशीय विचलन गरिएको छ । छन्द योजनाको प्रयोजनको लागि यस्तो विचलनको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

आधा जवानी दिलको मुहानी

(७/श्रीमतीबाट बिदा, पृ. १९)

यस पङ्क्तिमा मोहनी शब्दको सट्टा कोश तथा प्रचलनमा नभएको मुहानी शब्दको प्रयोग गरी कोशीय विचलन गरिएको छ । छन्द योजनाको प्रयोजनका लागि यस्तो विचलनको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

छोरो एकलो विचलित बनी बन्छ खाते विकामी,

(१७/मिठेलाई आमाको पत्र, पृ. ४३)

यस पङ्क्तिमा बिना कामको शब्दको सट्टा कोश तथा प्रचलनमा नभएको विकामी शब्दको प्रयोग गरी कोशीय विचलन गरिएको छ । छन्द योजनाको प्रयोजनका लागि यस्तो विचलनको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

बेच्छन् कैयौं फल पनि यहाँ भै' दिँदा बम्फसेल,

यस्सो बस्ता पनि कहिँ कतै हुन्छ है ठेलमेल

(१९/बेसीसहरबाट काठमाडौंसम्म, पृ. ५१)

यस पङ्क्तिमा धेरै भन्ने अर्थ बुझाउनका लागि बम्फसेल शब्दको प्रयोग गरी कोशीय विचलन गरिएको छ । छन्द योजना तथा अनुप्रास मिलाउनका लागि यस्तो विचलनको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

पन्छी हुँ म त राष्ट्रकै रहरिलो डाँफे यही नामले

(२२/मिठेलाई डाँफेको आश्वासन, प.६२)

यस पङ्क्तिमा रहरलाग्दो शब्दको सट्टा कोश तथा प्रचलनमा नभएको रहरिलो शब्दको प्रयोग गरी कोशीय विचलन गरिएको छ । छन्द योजनाको प्रयोजनका लागि यस्तो विचलनको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

थाल्यो बस्न समीप एक भुपिलो रोजी गुराँसे रुख

(२६/डाँफे मिठीको भेट, पृ.६८)

यस पङ्क्तिमा भुप्पाभएको भन्ने अर्थका लागि कोश तथा प्रचलनमा नभएको भुपिलो शब्दको प्रयोग गरी कोशीय विचलन गरिएको छ । छन्द योजनाको प्रयोजनका लागि यस्तो विचलनको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

भन्छिन् मै हुँ यस भवनमा दुःखिनी एक यात्री

(२७/मिठेलाई सम्झँदै, पृ.६९)

यस पङ्क्तिमा दुःखी शब्दको सट्टा कोश तथा प्रचलनमा नभएको दुःखिनी शब्दको प्रयोग गरी कोशीय विचलन गरिएको छ । छन्द योजनाको प्रयोजनको लागि यस्तो विचलनको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

४.२.५ प्रयुक्ति विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा केही सीमित मात्रामा प्रयुक्ति विचलन गरिएको पाइन्छ । यसमा भएका प्रयुक्ति विचलनलाई यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

भन्छन् मान्छे, प्रणयलतिका हैन छोड्ने किमार्थ ।

(२७/मिठीलाई सम्भदै, पृ.७०)

यहाँ बोटविरुवामा प्रयोग हुने लतिका शब्दलाई प्रणयसँग जोडेर प्रयोग गरिएको छ । प्रणयकालहरा वा लतिका हुँदैनन् । यहाँ वनस्पति विषय क्षेत्रको लतिका शब्दलाई विषयान्तर गरी प्रणयसँग जोडेर प्रयोग गरिएको छ । अतः यहाँ प्रयुक्ति विचलन भएको पाइन्छ । यसप्रकारको विचलन भावगाम्भीर्य वा अर्थगत सौन्दर्यको वृद्धिका लागि गरिएको पाइन्छ । प्रणयलतिका भनेर यहाँ प्रेमका सूत्रहरूलाई सङ्केत गरिएको छ ।

साक्ष्य :

ल्याएको गणतन्त्रको हो जनमुखी बन्दै गयो गाँड त्यो,

चाहेको सुख शान्ति हो तर हरे ! दुख्दै गयो ढाड यो ।

मत्थै छन् दलले दही बल गरी मुक्का र मुक्की भर,

भिक्नेछन् नवनीत आखिर कुरौं आमा ! नमानेपिर ।

(२८/प्रवासीको चिठी आमालाई, पृ.७२)

यस श्लोकको पहिलो पङ्क्तिमा नेपालमा ल्याइएको गणतन्त्रलाई गाँड, दोस्रो पङ्क्तिमा देशको सुख शान्ति हराउँदै गएको कुरालाई ढाड दुख्दै गएको र तेस्रो पङ्क्तिमा राजनीतिक दलहरूको सत्ताको खिचातानीलाई दही मत्थैगरेको भनी वर्णन गरिएको छ । यहाँ राजनीतिक विषय क्षेत्रमा शरीरको अङ्ग विशेष गाँड, ढाड र दही मत्थुको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अतः एउटा विषय क्षेत्रका यी शब्दलाई विषयान्तर गरी अर्कै विषय क्षेत्रमा प्रयोग गरिएकाले यहाँ प्रयुक्ति विचलन भएको पाइन्छ । यसप्रकारको विचलबाट भाव सौन्दर्यको वृद्धि गर्नुका साथै विषयवस्तुलाई संवेदनशील बनाइएको छ ।

साक्ष्य :

आशामा विपरीत भो' यदि भने आगो यसै बल्छ रे ।

(२८/प्रवासीको मिठो आमालाई, पृ.७२)

यस पङ्क्तिमा प्रयोग गरिएको आगो ऊर्जासँग सम्बन्धित शब्द हो । यहाँ समाज र राज्यमा जनताको चाहना विपरीत सरकार र राजनीतिक दलहरूले काम गरेमा आन्दोलन वा विद्रोह (क्रान्ति) चर्कन्छ भन्ने कुरालाई आगो बल्छ भनिएको छ । अतःआगो शब्दलाई विषयान्तर गरी राजनीतिक विषय क्षेत्रमा प्रयोग गरिएकाले यहाँ प्रयुक्ति विचलन भएको पाइन्छ । यसप्रकारको विचलनबाट कविताको भाव निकै सशक्त र गम्भीर बनेको छ ।

साक्ष्य :

दिन्ध्यौ दिन्दिन कामधेनु पनि हौ जे जे दुहे तापनि,

(३०/डाँफे सगरमाथाबाट नेपाल हेर्दै, पृ.७७)

यस पङ्क्तिमा इच्छा गरेका सबै कुरा पूरा गरिदिने गाईलाई पुराणमा उल्लिखित कामधेनु शब्दको प्रयोग नेपाल राष्ट्रका लागि गरिएको छ । अतः यहाँ प्रयुक्ति विचलनका माध्यमबाट नेपाललाई सबै थोक प्रदान गर्न सक्ने सम्पन्न राष्ट्रका रूपमा चित्रण गरी भाव सौन्दर्यको वृद्धि गरिएको छ ।

४.२.६ भाषिका विचलन

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा भाषिका विचलनको केही प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा प्रयोग भएका भाषिका विचलनलाई यसप्रकार उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

छ यो गामै हाम्रो अपठित शठैका दलबल

(६/आमाबाट विदाइ, पृ.१५)

यस पङ्क्तिमा मानक शब्द गाउँ नैको सट्टा स्थानीय भाषिकाको शब्द गामैको प्रयोग गरिएकाले भाषिका विचलन भएको छ । अभिव्यक्तिलाई सम्प्रेष्य, सरल र आकर्षक बनाउन यसप्रकारको विचलन गरिएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

हेर्दा ठूलो पुल मुगलिडे भव्य लामो बजार

(१८/बसीसहरबाट काठमाडौंसम्म, पृ.५०)

यस पङ्क्तिमा मानक शब्द मुगलिनको सट्टा मुगलिडे शब्द प्रयोग गरिएकाले भाषिका विचलन भएको पाइन्छ । यसबाट छन्द विधानमा सहयोग पुगनुका साथै काव्यमा ग्रामीण जनजीव्राको बोलीको मिठास थपिएको छ ।

साक्ष्य

भर्ला आफ्नै भुईँतिर मुईं खाउँला चप्प चप्प

(१९/बेसीसहरबाट काठमाडौंसम्म, पृ.५३)

यस पङ्क्तिमा म्वाइँ मानक शब्दको सट्टा स्थानीय शब्द मुईंको प्रयोग गरिएकाले भाषिका विचलन भएको छ । यस विचलनबाट छन्द विधानका साथै अभिव्यक्तिमा स्थानीयता झल्काई मिठास ल्याउनमा सहयोग पुगेको छ ।

साक्ष्य :

अर्थ्यायो मुखले यथार्थ जति हो भन्द्यौ नमानी पिर

(२४/मिठेसित विदा लियो डाँफेल, पृ.६६)

यस पङ्क्तिमा भनिदेऊ मानक शब्दको सट्टा भाषिकाको शब्द भन्द्यौको प्रयोग गरिएकाले भाषिका विचलन भएको छ । यस विचलनबाट छन्द विधानमा सहयोग पुगनुका साथै काव्यमा ग्रामीण जनजीव्राको बोलीको मिठास थपिएको छ ।

साक्ष्य :

पर्दा रात निदाउँला शिखरमै ब्यूँभाइघौ प्रातमा

(३०/डाँफे सगरमाथाबाट नेपाल हेर्दै, पृ.७६)

यस पङ्क्तिमा मानक शब्द बिउँभाइदेऊको सट्टामा भाषिकामा प्रयोग हुने शब्द ब्यूँभाइघौ प्रयोग गरिएकाले भाषिका विचलन भएको छ । यसबाट उक्त काव्यांशमा स्थानीय बोलीका सौन्दर्य थपिएको छ ।

साक्ष्य :

राम्रै लच्छिनकी छँदै छ हँसिली तिम्री बुहारी पनि,

(५/आमासित विदा-याचना, पृ.१४)

यस पङ्क्तिमा लक्षण मानक शब्दको सट्टा स्थानीय शब्द लच्छिनको प्रयोग गरी ग्रामीण बोलीको मिठासको सृजना गरिएको छ ।

४.३ डाँफेदूत खण्डकाव्यमा समानान्तरता

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा समानान्तरताको पर्याप्त प्रयोग भएको छ । यसमा प्रयोग भएका बाह्य र आन्तरिक समानान्तरतालाई यहाँ छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकअन्तर्गत उल्लेख गरिएको छ ।

४.३.१ बाह्य समानान्तरता

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा बाह्य समानान्तरता अन्तर्गत मुख्यतः वर्णगत, शब्दगत र केही मात्रामा वाक्यांशगत तथा वाक्यगत समानान्तरताको प्रयोग भएको छ ।

४.३.१.१ वर्णगत समानान्तरता

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा वर्णगत समानान्तरताको अत्यधिक प्रयोग भएको पाइन्छ । तीमध्ये केही मुख्य अंशहरूलाई यहाँ उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

साक्ष्य :

डाँफे आयौ लिइकन तिमी प्रेमपत्रोपहार

(२३/डाँफेलाई मिठेको धन्यवाद, पृ.६४)

यस पङ्क्तिको प्रेमपत्रोपहार शब्दमा प वर्णको तीनपटकको प्रयोगबाट वर्णगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

यल्ले गर्दा करूण रसले रुन्छ, मेरो हियार

(२३/डाँफेलाई मिठेको धन्यवाद, पृ.६५)

यस पङ्क्तिका करुण, रस, रुन्छ, मेरोर हियार शब्दमा गरी र वर्णको पाँचपटकको प्रयोगबाट वर्णगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

छाड्यो दक्षिण कोरिया अब यता आयो उडी एसिया

(२४/मिठेसित बिदा लियो डाँफेले, पृ.६६)

यस पङ्क्तिमा छाड्यो, कोरिया, यता,आयोरयसिया शब्दमा गरी य वर्णको पाँचपटकको आवृत्तिबाट वर्णगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

भप्के है फल, फूल, अन्न सबका बाला पहेंला भुले ।

(२६/डाँफे मिठीको भेट, पृ.६८)

यस पङ्क्तिका फल, फूल, बाला, पहेंला र भुले शब्दमा गरी ल वर्णको पाँचपटकको आवृत्तिबाट वर्णगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

लोग्ने मान्छे नबन निठुरे बैगुनी भै धरामा

(२७/मिठीलाई सम्झंदै, पृ.७०)

यस पङ्क्तिमा लोग्ने, नबन, निठुरे र बैगुनी गरी न वर्णको पाँच पटकको प्रयोगबाट शब्दमा समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

कल्ले हेर्छ उँधो छँदै छ मन त्यो सत्ता र भत्तातिर

(२८/प्रवासीको चिठी आमालाई, पृ.७१)

यस पङ्क्तिका हेर्छ, छँदै र छ शब्दमा गरी छ वर्णको तीनपटकको प्रयोगबाट वर्णगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

मस्र्याड्दी र खुदी रूदी मिदिम भै यी नाउँदी, पाउँदी ।

(३३/साहित्यमा डाँफेको प्रेम, पृ.८१)

यस पङ्क्तिका मस्र्याड्दी, खुदी, रूदी, मिदिम, नाउँदी र पाउँदी शब्दमा गरी द वर्णको छपटकको प्रयोगबाट वर्णगत समानान्तरता भएको छ ।

यसप्रकार वर्णगत समानान्तरताबाट काव्यांशहरूमा अभिव्यक्तिगत सौन्दर्य वा श्रुति मधुरताको सृजना गरिएको छ ।

४.३.१.२ शब्दगत समानान्तरता

डाँफे खण्डकाव्यमा शब्दगत समानान्तरताको पर्याप्त प्रयोग भएको छ । यहाँ तीमध्ये केही मुख्य अंशहरूलाई प्रस्तुत गरी यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

हामी थ्यौं पहिले यतैतिर कतै नौलो म नौली तिमि
देख्ने थ्यौं कहिले भुलुक्क पथमा राम्रै म राम्री तिमि ।

(मिठे र मिठीको पहिलो भेट, पृ.७)

काव्यका यी दुवै पङ्क्तिमा उही स्थान तथा क्रममा म र तिमि शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य

प्यारो जन्मस्थल हिमचुली माइती देश यै' हो,
तैले उड्ने पनि सगरको क्षेत्र नेपाल यै, हो ।

(११/डाँफेको अभिव्यक्ति, पृ.२६)

काव्यका यी दुवै पङ्क्तिमा उही स्थान र क्रममा यै र हो शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य

खोज्दा जागिर पाइएन नि कतै नाता थिएनन् कुनै,
नेता-नेतृ र हाकिमै पनि कतै आफ्ना भएनन् कुनै

(१४/विरहिणी मिठीको डाँफेसँग विलाप, पृ.३४)

काव्यका यी दुवै पङ्क्तिमा उही स्थान क्रममा कतै र कुनै शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

सानो यौटा खलबल गरी बगछ खोला मलेखु,
हो यो नामी यस सडकमा ठाउँ राम्रो मलेखु ।
यात्रीका यी दिल खिचिदिने मोहकारी मलेखु,

भन्छन् मान्छे कुन दिन पुगी गीत भोग म लेखूँ

(१९/बेसीसहरबाट काठमाडौंसम्म, पृ.५१)

काव्यका यी तीनवटै पङ्क्तिमा उही स्थान र क्रममा मलेखु शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

हेदैँ शोभा प्रकृति हरिया लोभ लाग्दो मलेखु,

ठूला लामा पसल सबले चर्चिएको मलेखु ।

मोछ्छा बेच्ने स्थलहरू चुने बन्छ पैलो मलेखु,

तर्कारीका फसले पसलै देखिने यो मलेखु,

(१९/बेसीसहरबाट काठमाडौंसम्म, पृ.५१)

काव्यका यी चारवटै पङ्क्तिमा उही स्थान र क्रममा मलेखु शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

संयोगान्त गराउने प्रण गरी आएर भेटमै छु म,

इच्छा पूर्ण गराउँछौँ यदि भने रम्दै उडी जान्छु म

(२२/मिठेलाई डाँफेको आशवासन, पृ.६३)

काव्यका यी दुवै पङ्क्तिमा उही स्थान र क्रममा म शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

डाँफे ! तिम्रा प्रति छु म ऋणी के गरे तिर्छु होला ?

भन्ने चिन्ता अनि छ मनमा के भए पुग्छ होला

(२३/डाँफेलाई मिठेको धन्यवाद, पृ.६४)

काव्यका यी दुवै पङ्क्तिमा उही स्थान र क्रममा केरहोला शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

यौटै हाम्रो प्रकृति छ खुला डुल्ललाई स्वतन्त्र
यौटै हाम्रो दिल छ रसिलो भन्न पाऊँ म मित्र

(२३/डाँफेलाई मिठेको धन्यवाद, पृ.६५)

काव्यका यी दुवै पङ्क्तिमा सुरुका उही स्थान र क्रममा यौटै र हाम्रो शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य:

भ्रष्टचार गरी अकूत धनले मोटा हुँदै छन् कति ?
फुर्तीसाथ डटेर धाक अरूमा छाड्दै छ मान्छे कति ?

(२२/मिठेलाई डाँफेको आश्वासन, पृ.६३)

काव्यका यी दुवै पङ्क्तिका अन्त्यमा वा उही स्थान र क्रममा कति शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

सानो बालककाल-वृद्धवयले यो देश के उठ्छ र ?
बल्दो यौवनकाल आज अरूमा अर्पे र के मिल्छ र ?

(२२/मिठेलाई डाँफेको आश्वासन, पृ.६३)

काव्यका यी दुवै पङ्क्तिमा उही स्थान र क्रममा के र शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

उड्डै लम्जुडतर्फ भुर्र नभमा लाग्यो मिठीका घर ।
भुल्केथे जब चन्द्र पूर्व नभमा ली' चाँदनी साथमा,
(२६/डाँफे मिठीको भेट, पृ.६८)

काव्यका यी दुवै पङ्क्तिमा उही स्थान र क्रममा नभमा शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकोले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

मिठो यो सम्भना गर्दै आशीर्वाद दिँदै छु म,
पत्रले घच्चच्याएर विदा चाँडो लिँदै छु म
(२९/प्रवासीको पत्र श्रीमतीलाई, पृ.७४)

काव्यका यी दुवै पङ्क्तिमा उही स्थान र क्रममा छु र म शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकोले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

द्यौता बन्दै यस मुलुकको शक्ति बोल्ने हिमाल,
स्वर्गझाका गति चुमिदिने व्योमचुम्बी हिमाल ।
छोरी गौरी सहित शिवको बास थाम्ने हिमाल
यल्ले गर्दा मन मुदित भै बन्छ छाती विशाल
(३१/डाँफेको राष्ट्रप्रेम, पृ.७८)

काव्यका यी तीन पङ्क्तिमा उही स्थान र क्रममा हिमाल शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकोले शब्दगत समानान्तरता भएको छ ।

यसप्रकार यस काव्यमा शब्दगत समानान्तरताका माध्यमबाट श्रुति माधुर्यको सृजनाका साथै छन्द योजनाको प्रयोजन पूरा गरिएको पाइन्छ ।

४.३.१.३ पदावलीगत समानान्तरता

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा पदावलीगत समानान्तरताको कम मात्रामा प्रयोग भएको छ ।
यहाँ ती अंशहरूलाई प्रस्तुत गरी यसप्रकार विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

यै छाती भरिमा उठेर बहने छन्, मूल मन्दाकिनी,
यै छाती भरिमा बसाउँछ मिठो फैलेर सञ्जीवनी ।
यै छाती भरिमा नयाँ किरणभैँ चम्कन्छ सौदामिनी,
यै छाती भरिमा भरिन्छ सबैको सुस्नेहको मोहनी

(३०/डाँफे सगरमाथाबाट नेपाल हेर्दै, पृ.७७)

यस श्लोकमा चारवटै पाउका सुरुमा वा उही स्थान र क्रममा यै छाती भरिमा
पदावलीलाई पुनरावृत्ति गरिएकाले पदावलीगत समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

तिम्रै पावन शैलका पवनले वैलिन्छ यो जीवन
तिम्रै दूध र मूलको जल पिए सप्रन्छ यो जीवन

(३०/डाँफे सगरमाथाबाट नेपाल हेर्दै, पृ.७७)

यस श्लोकका दुईवटै पाउमा उही स्थान र क्रममा यो जीवन पदावलीलाई पुनरावृत्ति
गरिएकाले पदावलीगत समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

दाम्पत्य प्रेम उग्लेको घरबार मसान हो,
दाम्पत्य प्रेम संग्लेको स्वर्गको दरबार हो ।

(३/युवा जोडीको ठाउँ, पृ.१०)

यस श्लोकका दुईवटै पाउका सुरुमा उही स्थान र क्रममा दाम्पत्य प्रेम पदावलीलाई पुनरावृत्ति गरिएकोले पदावलीगत समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

यसप्रकारका प्रस्तुत साक्ष्यका पङ्क्तिहरू पदावलीगत समानान्तरताबाट श्रुतिमधुर र गेय बन्त गएका छन् । यसका साथै छन्द योजना र भाव गाम्भीर्यको प्रयोजन पनि पूरा भएको पाइन्छ ।

४.३.१.३ वाक्यांशगत समानान्तरता

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अत्यन्त कम मात्रामा वाक्यांशगत समानान्तरताको प्रयोग भएको छ । यसमा प्रयुक्त वाक्यांशगत समानान्तरताको साक्ष्यलाई यसप्रकार उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

पूरै धैर्य लिएर बस्नु घरमा आमा नमानेर पिर

(२८/प्रवासीको चिठी आमालाई, पृ.७१)

उपर्युक्त शीर्षकको कविता खण्डका बाह्रवटा वा पूरै श्लोकका अन्तिम पाउका अन्त्यमा आमा नमाने पिरलाई उही क्रममा दोहोऱ्याएर प्रयोग गरिएकाले वाक्यांशगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

च्याप्तै चिट्ठी उडि पनि गयो पत्र पायो मिठेले,

फर्की आएपछि कुशल नै देख्न पायो मिठेले ।

(३५/मिठे र मिठीबारे कविको अभिव्यक्ति, पृ.८७)

यस कवितांशमा पायो मिठेले वाक्यांशलाई पाउका अन्त्यमा उही क्रममा पुनरावृत्ति गरिएकाले वाक्यांशगत समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

पाकेको स्याउले भन्ला तिम्रा गाला समान छु,
जोडी मिर्गले भन्लान् तिम्रो आँखा जगाउँछु ।
माछापुच्छ्रे चुली भन्ला वक्ष तिम्रो समान छु,
बिहानी घामले भन्ला तिम्रो आँत समान छु ।

(२९/प्रवासीको पत्र श्रीमतीलाई, पृ. ७५)

यस श्लोकका तीनवटा पाउका अन्त्यमा वा उही स्थान र क्रममा समान छ
वाक्यांशलाई पुनरावृत्ति गरिएकाले वाक्यांशगत समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

यस प्रकारका वाक्यांशगत समानान्तरताबाट प्रस्तुत श्लोकहरू श्रुतिमधुर र गेय बन्न
गएका छन् । यसका साथै छन्द मिल्नुका साथै भाव गम्भीर्यमापनिवृद्धिभएकोपाइन्छ ।

४.३.१.४ वाक्यगत समानान्तरता

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा वाक्यगत समानान्तरताको सीमित मात्रामा प्रयोग भएको छ ।
यसमा प्रयुक्त वाक्यगत समानान्तरतामा साक्ष्यलाई यसप्रकार उल्लेख गरी विश्लेषण गरिएको
छ :

साक्ष्य :

डाँफेदूतबनाउने कहरमा लाग्यो यही लेखनी

(३६/उपसंहार, पृ. ८९)

यस पूरै वाक्यगत पङ्क्तिलाई काव्यको उपसंहार शीर्षक खण्डका चारवटा श्लोकमा
अन्तिम पाउका रूपमा उही क्रममा पुनरावृत्ति गरिएकाले वाक्यगत समानान्तरता भएको
छ । यसप्रकारको समानान्तरताबाट प्रस्तुत श्लोक श्रुतिमधुर र गेय बन्न गएको छ ।
यसबाट साथै छन्द मिल्नुका साथै भाव गम्भीर्यमा पनि वृद्धि भएको पाइन्छ ।

४.३.२ आन्तरिक समानान्तरता

डाँफेदूत खण्डकाव्यमा आन्तरिक समानान्तरताको पर्याप्त मात्रामा प्रयोग भएको पाइन्छ। यस क्रममा आन्तरिक समानान्तरताका केही मुख्य अंशहरूलाई प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ :

साक्ष्य :

बुहारी छिन् मेरी सफल गृहिणी भैं घर यिनी

(६/आमाबाट विदाइ, पृ.१६)

यस पङ्क्तिमा बुहारी तथा मेरी सफल गृहिणी पदावली र यिनी शब्दलाई समान अर्थ वा एकै व्यक्ति मिठीलमई बुझाउनका लागि प्रयोग गरिएकाले आन्तरिक समानान्तरता भएको छ।

साक्ष्य :

मिठ्ठीको त्यो विरह दिलको वेदना पो बुभेछन्।

(१२/कवि-डाँफे-मिलन, पृ.३०)

यस पङ्क्तिमा विरह र वेदना दुई शब्दहरूलाई उस्तै उस्तै अर्थका लागि सँगै प्रयोग गरिएको छ। यसले गर्दा यहाँ आन्तरिक समानान्तरता भएको छ।

साक्ष्य :

के जान्दैनन् जनमथलको रूप आफ्नो धराको

(१२/कवि-डाँफे-मिलन, पृ.३०)

यस पङ्क्तिमा जन्मस्थल शब्द र आफ्नो धरा पदावलीलाई उस्तै उस्तै अर्थका लागि सँगै प्रयोग गरिएको छ। यसले गर्दा यहाँ आन्तरिक समानान्तरता भएको छ।

साक्ष्य :

यौटा सुन्दर पुत्र यो छ, पुतली सन्तोषले बस्छु म,

(१४/विरहिणी मिठीको डाँफेसँग विलाप, पृ.३४)

यस पङ्क्तिमा सुन्दर र पुतली दुई शब्दहरूलाई उस्तै उस्तै सुन्दर अर्थका लागि सँगै प्रयोग गरिएको छ । यसले गर्दा यहाँ आन्तरिक समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

राम्रो रूप त शत्रु पो हुन गयो आँखी बनेँ गाउँमा,

(१४/विरहिणी मिठीको डाँफेसँग विपाल, पृ.३४)

यस पङ्क्तिमा शत्रु र आँखी हुनुलाई समान अर्थ बुझाउनका लागि प्रयोग गरिएकाले आन्तरिक समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

ऐलेसम्म मिलेन पत्र उनको सम्चार वा फोन क्यै,

(१४/विरहिणी मिठीको डाँफेसँग विलाप, पृ.३५)

यस पङ्क्तिमा पत्र,सम्चार र फोन शब्दलाई समान खबर भन्ने बुझाउनका लागि प्रयोग गरिएकाले आन्तरिक समानान्तरता भएको छ ।

साक्ष्य :

मौका यो छ विचार सोच दिलले विश्वास मेरो गर

(१५/मिठीलाई डाँफेको आश्वासन, पृ.३६)

साक्ष्य :

आऊ छाडेर पर्देस आफ्नै देश रमाउन,

सक्नेछौ मन यी मिल्दा नयाँ राज्य जमाउन

(१६/मिठेलाई मिठीको पत्र, पृ.४०)

यी दुई पङ्क्तिमा देश र राज्य शब्दलाई समान अर्थ बुझाउनका लागि प्रयोग गरिएकाले आन्तरिक समानान्तर भएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

जे भो भो भइगो आऊ जोडियो जति सम्पति

(१६/मिठेलाई मिठीको पत्र, पृ.४०)

यस पङ्क्तिमा भो, भो र भइगोशब्दलाई समान अर्थ बुझाउनका लागि प्रयोग गरिएकाले आन्तरिक समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

क्षमता, योग्यता राम्रो लगाऊ यो स्वदेशमा

बल-बैस दुवै राम्रो किन फाल्छौ विदेशमा ।

(१६/मिठेलाई मिठीको पत्र, पृ.४०)

यहाँ पहिलो पङ्क्तिमा क्षमता र योग्यता शब्दलाई समान अर्थ बुझाउनका लागि प्रयोग गरिएकाले आन्तरिक समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

हुन् यी यौटी यस मुलुककी जानकी हुन् सुपुत्री

(२७/मिठीलाई सम्झंदै, पृ.६९)

यस पङ्क्तिमा जानकी र सुपत्री शब्द समान अर्थ छोरी बुझाउनका लागि प्रयोग भएकाले आन्तरिक समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

साक्ष्य :

ल्यायौ उच्च विचार राष्ट्रहित र कल्याणकारी बनी

(३७/कृतज्ञता, पृ.९९)

यस पङ्क्तिमा हित र कल्याणकारी शब्दलाई समान भलो भन्ने अर्थ बुझाउनका लागि प्रयोग भएकाले आन्तरिक समानान्तरता भएको पाइन्छ ।

यसप्रकार उल्लिखित साक्ष्यहरूमा आन्तरिक समानान्तरताको प्रयोगबाट काव्यांशहरूको भाव सौन्दर्यको सृजना गर्नुका साथै कतिपय अवस्थामा छन्द तथा लय सृजनाको प्रयोजनसमेत पूरा गरिएको पाइन्छ ।

अध्याय पाँच

सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

५.१ सारांश

खण्डकाव्यकार मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अग्रभूमि निर्माण शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रमा उक्त काव्यमा अवलम्बन गरिएको अग्रभूमि निर्माणको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यो शोधपत्र पाँचवटा अध्यायमा विभक्त छ ।

अध्याय एकमा शोध परिचय शीर्षक रहेको छ । यसअन्तर्गत विभिन्न उपशीर्षकहरू रहेका छन् । अध्ययनको पृष्ठभूमिमा शोधको शीर्षकलाई सङ्क्षिप्तमा चिनाइएको छ । उक्त क्रममा डाँफेदूतखण्डकाव्य (दूतकाव्य) र साहित्यको शैलीवैज्ञानिक पद्धतिअन्तर्गतको अग्रभूमि निर्माणसम्बन्धी सामान्य चिनारी दिई शीर्षकलाई प्रस्तुत गरिएको छ । समस्या कथनअन्तर्गत उक्त डाँफेदूत खण्डकाव्यमा गरिएको विचलन र समानान्तरताको अध्ययनलाई शोधकार्यको मुख्य समस्या बनाइएको कुरा उल्लेख गरिएको छ भने त्यसको समाधान गर्नु अध्ययनको मुख्यउद्देश्य रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । अध्ययनको सान्दर्भिकता र उपादेयतामा उक्त महत्त्वपूर्ण खण्डकाव्यको अहिलेसम्म शोध अध्ययन नभएकाले यो शोधकार्य सान्दर्भिक रहेको र यस शोधकार्यबाट डाँफेदूत खण्डकाव्य र शैलीविज्ञानको अग्रभूमि निर्माणका सम्बन्धमा जिज्ञासा राख्ने जोसुकैले पनि ज्ञान प्राप्त गर्न सक्ने भएकाले यसको उपादेयता रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । शोधकार्यको सीमाङ्कनमा प्रस्तुत शोधकार्यमा डाँफेदूत खण्डकाव्यको अध्ययन शैलीविज्ञानअन्तर्गतको अग्रभूमि निर्माणबाहेक अन्य आधारमा नगरिएको कुरा उल्लेख गरिनुका साथै शोधपत्रको रूपरेखामा प्रस्तुत शोधपत्रलाई पाँचवटा अध्याय र विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकमा सङ्गठित र व्यवस्थित गरिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

अध्याय दुईमा पूर्वकार्यको समीक्षा र सैद्धान्तिक स्वरूपशीर्षक रहेको छ । पूर्वकार्यको समीक्षामा डाँफेदूतखण्डकाव्य र शैलीविज्ञान तथा अग्रभूमि निर्माणसँग निकट र सम्बन्धित रहेका यसअगिका अध्ययन तथा शोधकार्यको समीक्षालाई पुस्तक समीक्षा र शोध समीक्षा गरी छुट्टाछुट्टै रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सैद्धान्तिक स्वरूपअन्तर्गत शैलीविज्ञानको परिचय दिई यसको विश्लेषण प्रक्रियालाई विभिन्न उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय तीनमा अध्ययन विधि र प्रक्रिया शीर्षकरहेको छ । यसअन्तर्गत विभिन्न उपशीर्षकहरूमा पुस्तकालयीय अध्ययनका आधारमा डाँफेदूतखण्डकाव्यलाई प्राथमिक स्रोत तथा शैलीविज्ञानका सम्बन्धमा यसअगिका पुस्तक तथा शोधपत्रमा उल्लेख गरिएका कुरा र शोध निर्देशकका निर्देशन तथा अन्य विषय विशेषज्ञका रायसुभाउलाई द्वितीयक स्रोत मानी सामग्री सङ्कलन गरिएको कुरा उल्लेख छ । यसका साथै सामग्री तथा तथ्याङ्कको विश्लेषणका क्रममा मूलतः वर्णनात्मक र निगमन तथा साक्ष्यको पुष्टि गरी निष्कर्षमा पुग्नका लागि अंशतः आगमन विधिको उपयोग गरिएको कुरा उल्लेख गरिएकोछ ।

अध्याय चारमा व्याख्या तथा विश्लेषण शीर्षक रहेको छ । यसअन्तर्गत विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकहरूमा डाँफेदूत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अग्रभूमि निर्माणका विचलन र समानान्तरताका साक्ष्यहरू दिएर विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । अन्त्यमा तिनको प्रयोजनसमेत उल्लेख गरिएको छ ।

अध्याय पाँचमा सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता शीर्षक रहेको छ ।सारांश अन्तर्गत प्रत्येक अध्यायमा उल्लेख गरिएका मुख्य कुराहरूलाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ । निष्कर्ष अन्तर्गत चौथो अध्यायमा गरिएको तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषणबाट प्राप्त उपलब्धिहरूलाई बुँदागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यस क्रममा डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अर्थतात्त्विक विचलन, व्याकरणिक विचलनअन्तर्गत पदक्रम विचलन र समानान्तरताअन्तर्गत वर्णगत समानान्तरताको अत्यधिक प्रयोग भएकोर अन्य विचलनको सामान्य प्रयोग भएको तथा अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले गौरी खण्डकाव्यउन्नत रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।त्यस्तै उपयोगिता अन्तर्गत प्रस्तुत शोधकार्यका नीतिगत र प्रयोगगत उपयोगितालाई बुँदागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ । मुख्यतः भाषा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक लखन, सम्पादन र परिमार्जन तथा साहित्यिक कृतिको शैलीवैज्ञानिक विश्लेषणको ढाँचा तय गर्ने र भाषा शिक्षणअन्तर्गत विद्यार्थीहरूको मौलिक, विशिष्ट र सृजनात्मक शैलीको विकासको अभ्यासका लागि यो उपयोगी रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित डाँफेदूत खण्डकाव्यमा अग्रभूमि निर्माण विषयमा गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यबाट प्राप्त निष्कर्षलाई बुँदागत रूपमा यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ :

- शार्दूलविक्रीडित, मन्दाक्रान्ता, अनुष्टुप्, उपजाति र शिखरिणीगरी पाँच शास्त्रीय छन्दमा रचिएको यस काव्यमा मूलतः छन्द विधान र अभिव्यक्तिगत सौन्दर्यको प्रयोजनका लागि र अंशतः अर्थ वैशिष्ट्यको प्रयोजनका लागि धेरैजसो विचलन तथा बाह्य समानान्तरताको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।
- यो दूतकाव्य अर्थतात्त्विक विचलनका दृष्टिले सफल र सुन्दर खण्डकाव्य हो । यसकाव्यमा सामान्य घरायसी कुरालाई पनि अर्थतात्त्विक विचलनका माध्यमबाट विशिष्ट, संवेदनशील, मार्मिक र सुन्दर तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ ।
- यसखण्डकाव्यलाई ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलनका दृष्टिले निकै समृद्ध मान्न सकिन्छ । अभिव्यक्तिगत सौन्दर्य, छन्द तथा लयविधानको प्रयोजनका लागि उक्त विचलनको सुन्दर र समुचित प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- यस काव्यमा व्याकरणिक विचलनको पनि निकै प्रयोग भएको छ । मुख्यतः पदक्रम विचलन अत्यधिक र सीमित मात्रामा लिङ्गगत विचलन, वचनगत विचलन, आदर विचलन, कारक विचलन र विभक्ति विचलनको प्रयोग भएको छ । मूलतः लयविधान र अभिव्यक्तिगत सौन्दर्य सृजनाको प्रयोजनका लागि यस्तो विचलन गरिएको पाइन्छ ।
- यसकाव्यमा व्याकरणिक विचलनअन्तर्गत काल, पुरुष आदिको विचलन भएको पाइँदैन ।
- यस काव्यमा लेख्यप्रक्रियात्मक विचलनको पनि प्रयोग भएको पाइँदैन ।
- यस काव्यमा कोशीय विचलन, प्रयुक्तिगत विचलन र भाषिका विचलनको सीमित प्रयोग भएको छ । यसको प्रयोजन अभिव्यक्तिगत सौन्दर्यको सृजनाको प्रयोजन रहेको पाइन्छ ।
- समानान्तरताका दृष्टिले पनि यो काव्य समृद्ध छ । यस काव्यमा आन्तरिक र बाह्य दुबै समानान्तरताको प्रयोग भएको छ । आन्तरिक समानान्तरताको प्रयोग विशेषतः

भावगाम्भीर्य तथा भाव सघनताका लागि र बाह्य समानान्तरताको प्रयोग लयविधान र श्रुतिमाधुर्यको प्रयोजनकालागि गरिएको छ ।

- यस काव्यमा बाह्य समानान्तरतामध्ये वर्णगत समानान्तरताको अत्यधिक प्रयोग भएको छ । मूलतः लयविधान र श्रुतिमधुरता यसको प्रयोजन रहेको पाइन्छ ।
- शब्दगत समानान्तरताका दृष्टिले पनि यो काव्य समुन्नत छ भने पदावलीगत समानान्तरता पर्याप्त तथावाक्यांशगत र वाक्यगत समानान्तरताको सीमित प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रायः भावलाई सघन र अभिव्यक्तिलाई सुन्दर बनाउने क्रममा यिनको प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- आन्तरिक समानान्तरताका दृष्टिले पनि यो काव्य सशक्त र सफल रहेको पाइन्छ । यहाँ भिन्न शब्द र पदावलीलाई उही तथा उस्तै अर्थ र भाव जनाउनका लागि आवृत्तिपूर्ण प्रयोग गरिएका साक्ष्य पर्याप्त छन् ।
- यस काव्यमा अर्थतात्त्विक विचलन र आन्तरिक समानान्तरताको प्रयोग मूलतः भाव तथा अर्थगत सौन्दर्यको प्रयोजनका लागि गरिएको पाइन्छ ।
- समग्रमा भन्नुपर्दा डाँफेदूत खण्डकाव्य शैलीवैज्ञानिक अग्रभूमि निर्माणका दृष्टिले सफल र समुन्नत रहेको पुष्टि हुन्छ ।

५.३ उपयोगिता

मेदिनीनाथ सुवेदीद्वारा रचित डाँफेदूत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अग्रभूमि निर्माणको विश्लेषण गरी तयार पारिएको प्रस्तुत शोध अध्ययनको आफ्नै विशिष्ट प्रकारको उपयोगिता रहेको छ । यसको उपयोगितालाई नीतिगत र प्रयोगगत गरी छुट्टाछुट्टै रूपमा यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

५.३.१ नीतिगत उपयोगिता

- प्रस्तुत शोधकार्यबाट भाषा शिक्षणका लागि आवश्यक पर्ने पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक लेखन, सम्पादन र परिमार्जनका लागि शैली सम्बन्धी आवश्यक पृष्ठपोषण प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- यसबाट शैलीविज्ञान र विशेष गरी अग्रभूमि निर्माणका विषयमा जिज्ञासा लिन चाहने व्यक्तिलाई सैद्धान्तिक ज्ञान प्राप्त हुन्छ ।

- कुनै पनि साहित्यिक कृतिहरूको र विशेष गरी कविता काव्यको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गर्न चाहनेहरूलाई यसको ढाँचा तयार पार्नमा यस शोधकार्यले सहयोग गर्दछ ।
- शैलीवैज्ञानिक अग्रभूमि निर्माणका आधारमा साहित्यिक कृतिको वस्तुगत विश्लेषण गर्ने ठोस आधार यसबाट प्राप्त हुन्छ ।
- यसबाट शैलीवैज्ञानिक विचलन र समानान्तरताका प्रकार तिनका साक्ष्यका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- यसले भाषा शिक्षक, भाषाका शिक्षार्थी र साहित्यिक कृतिको शैलीका पक्षमा रुचि राख्नेहरूलाई त्यससम्बन्धी ठोस ज्ञान प्रदान गर्दछ ।
- यसबाट शैलीवैज्ञानिक अध्ययन र अग्रभूमि निर्माणसम्बन्धी गरिने शोधकार्यको ढाँचा, क्रम, विधि र प्रक्रियाको सैद्धान्तिक ज्ञान प्राप्त हुन्छ ।

५.३.२ प्रयोगगत उपयोगिता

- प्रस्तुत शोधकार्यबाट कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा अवलम्बन गरिएको अग्रभूमि निर्माणको खोजी, त्यसको विश्लेषण र पुष्टि गर्ने प्रायोगिक कार्यमा ठोस सहयोग प्राप्त हुन्छ ।
- यसले भाषा र साहित्यसँग सम्बन्धित विद्यार्थीहरूलाई आफ्ना पाठ्यकृतिहरूमा रहेका विचलन र समानान्तरताको तुलनात्मक अध्ययन गरी विशिष्ट शैलीलाई ठम्याउनका लागि सक्षम बनाउँछ ।
- यसले भाषा र साहित्यका विद्यार्थीहरूलाई आफ्ना पाठ्यकृतिमा कसरी विशिष्ट शैलीको निर्माण भएको छ भन्ने कुराको बुझी त्यस्तै मौलिक शैलीको प्रयोग गर्न प्रेरित गर्दछ ।
- विशेष गरी विद्यार्थी तथा साहित्यिक कृतिको रचना गर्न चाहनेहरूलाई यसले त्यसतर्फ अग्रसर गराउँछ ।
- यसबाट भाषा शिक्षणका क्रममा विशिष्ट शैलीको निर्माणका लागि साक्ष्यहरू उपलब्ध हुन्छन् ।
- यसबाट विद्यार्थीहरूलाई भाषासम्बन्धी सृजनात्मक क्षमता वृद्धिका लागि अभिप्रेरित गराउन सहयोग पुग्दछ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६६), *सामान्य भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६७/०६८), *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम* (दो.सं.), काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन ।
- ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०५८), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : एम. के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६१), 'नरेन्द्रदाइ उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन', स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं : महेन्द्ररत्न क्याम्पस ।
- धमला, रत्नप्रसाद (२०६५), 'समानान्तर आकाश उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन', स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं : महेन्द्ररत्न क्याम्पस ।
- नेपाल, घनश्याम (सन् २००९), *शैलीविज्ञान* (दो.सं.), सिलगढी (भारत) : एकता बुक हाउस प्रा.लि. ।
- पोखेल, लक्ष्मी (२०७४), 'गौरी खण्डकाव्यमा अग्रभूमिमा निर्माण' स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं : शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- पौडेल, टिकानाथ (२०७३), 'रूपमती उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन', स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं : शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- बस्नेल, कल्पना (२०७३), 'आमा कथा सङ्ग्रहका कथाहरूमा अग्रभूमिकरण', स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं : शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- भट्टराई, रामप्रसाद (२०६८), *भाषिक अनुसन्धान विधि परिचय र प्रयोग*, काठमाडौं : शुभकामना प्रा.लि. ।

भण्डारी, पारसमणि र पौडेल, माधवप्रसाद (२०६७), *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

मिश्र, रूपादेवी (२०७३), 'घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा अग्रभूमिकरण', स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौँ : शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

लुइँटेल, रमेशप्रसाद (२०६०), 'भैरव अर्यालका निबन्धको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन', स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौँ : शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

शर्मा, मोहनराज (२०४८), *शैलीविज्ञान*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

सुवेदी, मेदिनीनाथ (२०६७) *डाँफेदूत*, लमजुङ : गोविन्द गुरुङ ।

व्यक्तिगत विवरण

नाम	:	शान्ति कुमारी विस्ट
जन्मस्थान	:	दाँतोला-७, बभाङ
माता र पिता	:	श्री धनादेवी र श्री प्रताप विष्ट
पति	:	श्री मिक्मर दोर्जे मोक्तान
नागरिकता	:	नेपाली
ठेगाना	:	कीर्तिपुर नगरपालिका, वडा नं.-१२, मच्छेगाउँ ।
सम्पर्क	:	९८६४०७९८८८ / ९८४५४९८२८८
धर्म	:	हिन्दू
मातृभाषा	:	नेपाली
पेसा	:	शिक्षण
कार्यरत संस्था	:	श्री विश्वामित्र गणेश मा.वि., धाराचौर, लुभू, ललितपुर ।
रुचि	:	अध्ययन अध्यापन, साहित्य, गायन, भ्रमण र समाजसेवा

शैक्षिक योग्यताको विवरण

क्र.स.	तह	अध्ययन गरेको शिक्षण संस्था	उत्तीर्ण साल
१.	प्रवेशिका	पद्म पब्लिक मा.वि. डोटी	२०५७
२.	प्रमाणपत्र	जयपृथ्वी क्याम्पस, बभाङ	२०६१
३.	स्नातक (बी.एड.)	जयपृथ्वी क्याम्पस, बभाङ	२०६६
४.	स्नातकोत्तर(एम.एड.)	सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, चितवन	